

Torben Kragh Grodal og Jørgen Holmgaard

Skitse til en litteratur- og bevidsthedshistorisk beskrivelse af perioden 1848-1901 i Danmark

Det følgende skrift er et arbejdsrapport fra en ikke afsluttet forskningsproces, og det er således af foreløbig karakter, på flere måder. Nogle af de skitserede beskrivelser er arbejdshypoteser i højere grad, end den sproglige formulering giver indtryk af. En anden begrænsning ligger i, at flere områder af periodens tekstlige stof ikke er inddraget i skitsen. Det gælder bøndernes litteratur- og bevidsthedsliv, og det gælder arbejder-, kvinde- og trivallitteraturen, som ikke mindst i slutningen af perioden bliver betydningsfuld i helhedsbilledet, der i denne gengivelse i for høj grad er domineret af den traditionelle finlitteratur. Endelig er skitsen behæftet med den skævhed, at arbejdet ikke er lige fremskredet over hele perioden, og at eksempelvis den tekstnære behandling af mellemlagslitteraturen står væsentligt længere fremme i sidste del end i første.

Projektet er kollektivt, men arbejdsdelt. JH har skrevet skitsens første del, TKG dens anden.

1848-75

1. Den samfundsmæssige udvikling

a. Produktionsmåde og -forhold: Udviklingen frem mod rent kapitalistiske produktionsforhold kommer omkring 1850 ind i en fase, hvor produktionsmådens juridiske rammer blev etableret. Loven om næringsfrihed, som blev vedtaget i 1857 til ikrafttræden fire år senere, indeholdt den formelle ophævelse af det pri-

vilegie- og laugssystem, som den økonomiske udvikling allerede i vidt omfang havde nedbrudt, men som nu i fuld politisk åbenhed blev afskaffet. Det mindre urbane småborgerskabs kamp for en modifikation og ikke en afskaffelse af laugssystemet var bagudrettet og ude af trit med selv de eksisterende forhold, og de øvrige indvendinger mod en kapitalistisk fremtid var ligeledes kendetegnet af, at de ikke kunne anvise noget andet alternativ end den halvfeudale beskyttelse af småborgerlige produktionsformer, som allerede havde vist sig åbenlyst uforenelige med den bevægelse, der var i gang inden for handel og fremstillingsvirksomhed.

Udbredelsen af markedøkonomien foregik i to baner. Udenrigshandelen ekspanderede ubrudt i sammenhæng med de stadig gunstige kornsalgskonjunkturer og muliggjorde i løbet af 40'erne og 50'erne opkomsten af en ny københavnsk handelskapital, som fra slutningen af 50'erne og stærkere i 60'erne gjorde sig fri af udenlandsk afhængighed (Hamborg) og fik karakter af en national kapital. Den anden vigtige del af handelsudviklingen foregik i detailledet, idet selvforsyningsens afløsning af varerelationer og en videregående arbejdsdeling ikke alene skete i takt med byudviklingen, men også begyndte at trænge frem hos de som kornproducenter gradvis mere markedsintegrerede bønder. Endelig så man så, betinget af og tæt samhørende med denne økonomiske struktur, begyndelsen til en industri, som forarbejdede landbrugsprodukter og var orienteret mod det ekspanderende hjemmemarked. Carlsberg-bryggerierne var allerede i 1860'erne et industrikapitalistisk foretagende efter moderne europæisk mønster.

b. Politiske forhold, klasser og klassekamp: Junigrundloven fastsatte en række borgerlige rettigheder, som lagde sig til de økonomiske relationer, der med næringsfrihedsloven blev gældende, og tilsammen udgjorde gunstige rammer for den kapitalistiske udvikling. Som sit andet vigtige indhold etablerede junigrundloven med rigsdagen en politisk offentlighed, hvor klassernes interesser kunne artikuleres over for hinanden på en kvalitativt ny måde i forhold til den privilegieregulerede og censurerede presse og de rådgivende stænderforsamlinger, som hidtil havde været de vigtigste rammer for klassernes politiske manifestationer. Det politiske pres, som fremtvang forfatningsændringen, udgik fra en al-

liance mellem det københavnske handelsborgerskab, bag ved det dele af det københavnske småborgerskab og så bønderne, det agrare småborgerskab. Den første og den sidste af disse klasser var i bevægelse fremad, bønderne i kraft af korneksporpen, handelsborgerskabet i kraft af den markedsøkonomiske ekspansion, som korneksporpen og den indtjente valuta afsatte.

De to klasser havde indledningsvis sammenfaldende interesser i en afskaffelse af enevælden, idet styrkeforholdene i konstellationen, som den byggede på – en herskende godsejerklasse, en svag handelskapital og et politisk umyndiggjort agrart småborgerskab – var under tydelig ændring. Godsejerne trådte i denne situation op som konservativ kraft. Det skyldtes ikke, at de økonomisk levede af feudale udbytningsrelationer eller økonomisk havde antikapitalistiske interesser. De havde politiske interesser i det eksisterende enevældesystem, idet dets hierarkiske og arkanagtige forvaltningspraksis og de tvangsforhold, som det opretholdt, endnu måtte anses som det mest velegnede instrument til at fastholde de øvrige klasser i deres svage stilling og sikre den direkte (lønarbejde) og indirekte (prioriteter m.m.) kapitalistiske udbytning af de arbejdende klasser på landet.

Allerede i 1840'ernes hæmmede politiske debat havde denne interesse selvsagt vanskeligt ved at legitimere sig uden for gods-ejerklassen og dens afhængige embedsmænd, og omkring grundlovsdebatterne blev de konservative godsejere trængt helt i baggrunden. Den svage modstand, som handelsborgerskabet og bønderne viste sig at stå over for, åbnede for, at forskellene i deres interesser hurtigt kom frem. Handelsborgerskabet og dets talsmænd ønskede et parlament, men den almindelige valgret til dette parlament var i langt højere grad et ønske hos bønderne, der i kraft af deres talstyrke ville komme til at stå væsentligt stærkere end nogen af de andre klasser. Til og med grundlovens vedtagelse lykkedes det at forlige disse divergerende tendenser, men så snart dette resultat var nået, var grundlaget til stede for nye politiske alliancer. Selv om det tog 25 år, inden handelsborgerskabet (og dets embedsmænd) og godsejerne (og deres embedsmænd) endegyldigt forenedes i dannelsen af partiet højre, var det allerede fra 50'erne synligt, at det var denne alliance, der var undervejs. Efter at de to kapitalistklassefraktioner, som det drejede sig om, ikke mere skiltes af godsejernes uholdbare kamp for

opretholdelse af et enevældigt system med et svagt og afhængigt handelsborgerskab, begyndte deres fælles interesser som kapital- og ejendomsbesiddere at gøre sig gældende, ligesom også de gode landbrugsprofitter fra godserne i et ikke ringe omfang blev ledt ind i handelskapitalistisk og anden bymæssig virksomhed og således medførte en nedbrydning af fraktionsskellene. Ud over at sikre gunstige vilkår for anlæg og drift af kapitalistisk virksomhed havde denne alliance som vigtigste interesse at holde de økonomisk stadig avancerende bønder uden for afgørende politisk indflydelse. Et vigtigt skridt i denne retning var grundlovsændringen i 1866, der styrkede landstingets funktion som konservativ faktor i den politiske kamp. Der blev på denne måde i forfatningen indbygget en indre modsætning i selve det politiske system mellem et venstredomineret folketing og et landsting, der i kraft af reglerne for dets sammensætning kun kunne blive konservativt. Allerede her lå kimen til, at de følgende årtiers politiske hovedmodsatning blev til en forfatningskamp, og at den blev så skarp, selv om det var et borgerskab og et småborgerskab, den stod imellem.

Ved at kæmpe for en parlamentspolitisk magt, der var i overensstemmelse med klassens økonomiske styrke i samfundet, blev bønderne i denne situation en politisk progressiv styrke, uanset at klassen lige så meget som modstanderne grundlæggende udsprang af og havde interesse i borgerlige ejendoms- og retsforhold. Politiske kræfter, der pegede ud over disse eksisterende rammer, begyndte først at samle sig i slutningen af perioden i takt med den københavnske kapitalistiske arbejderklasses opståen.

2. *Livssammenhænge og oplevelsesformer*

a. Familieforhold: Kernefamilien og dens strikte adskillelse af en arbejdsfri intimsfære og en socialsfære er i denne periode endnu ikke organiseringsform for 'underklassen' eller 'almuen' i byerne. Selv om laugshåndværkets ændring til vareproduktion skred hurtigt frem, betød de stadig meget små produktionsenheder, at arbejderne endnu kun i ringe grad var organiserede til at kunne træde op over for arbejdsgiverne. Da der samtidig skete en stadig stigning i kornpriserne, som ikke kompenseredes af lønstig-

ninger, var der tale om en omfattende elendigørelse for byernes arbejdere og pjalteproletarer. Dette forstærkedes i København af ekstraordinært ringe boligforhold, og koleraepidemien i 1853 var kun en konsekvens af og udtryk for en mere generel elendighed. De sidste rester af laugssystemets beskyttelse hørte op, svendene levede som arbejdere med kone og børn, men der var endnu ikke nogen gennemgribende familieorganisering i dette liv. Hverken løn- eller boligforholdene muliggjorde andet end en svag familiedannelse, uden at miljøkollektiviteten i fattigkvarterernes overfyldte lejekaserner kunne række meget videre end til et lidelsesfællesskab om de ringe livsvilkår.

Heroverfor var det i de højere urbane lag – borgerskab, embedsstand og småborgerskab – en periode, hvor familieform og familielivet får en ny stærk prægning i retning af den snævre kernefamilie. Den københavnske embedsstand havde allerede i den forudgående periode nærmet sig dens opdelte livsorganisering i en intimsfære, hvor kvinder og børn er placeret, og en social ageren uden for hjemmet, hvor manden alene deltager. Fra midten af århundredet satte denne struktur sig stærkere og bredere igennem. Hvor tidligere forholdene i intimsfæren for husmoderens vedkommende havde været præget af, at hun skulle forestå et husholdningsarbejde, der omfattede fremstilling fra grunden af en lang række familiefornødenheder, lettedes dette arbejde nu af detailhandelens fremvækst. Samtidig skete der en billiggørelse af tyende-arbejdskraften, og betingelserne for en tendentielt „arbejdsfri“ intimsfære i inderlighedens og den rene menneskeligheds tegn blev tilvejebragt også uden for det handelsborgerskab, som direkte profiterede på udviklingen i markedsøkonomien.

Hånd i hånd med udviklingen af disse „interne“ forudsætninger for den borgerlige families udbredelse bidrog ændringer i arbejdsforholdene til den adskillelse over for det sociale liv, som er intimsfærens „eksterne“ forudsætning. Den tidlige, stedslige og personelle adskillelse af intimsfære og arbejdsliv blev til almindelig virkelighed, ikke kun for handelsborgerskabet og embedsmændene, men også for småborgerskabet i takt med, at de patriarkalske relationer til de arbejdende blev afløst af lønarbejdsforhold og underkastedes markedsintegrationens fremmedstyring.

b. Mellem intimsfære og arbejde: forenings- og forlystelsesliv: I direkte forlængelse af denne nu skarpere opbrydning af de borgerlige lags livssammenhæng i adskilt intimsfære og arbejde opstod der indimellem disse ny samkvemsformer og rammer for sociale relationer. Efter ansatsvis at være begyndt i de forudgående årtier udfoldede der sig nu et blomstrende foreningsliv, der ret nøje fulgte klasse- og lagdelingen i øvrigt: håndværkerforeninger, industriforeninger, handelsforeninger, borgerforeninger, studenterforeningen. Nogle af disse artikulerede erhvervsinteresser, men de havde alle også vigtige selskabelige funktioner og organiserede i vidt omfang de sociale relationer, der ikke gik op i intimsfære og arbejde (baller, hvor de giftemodne unge kunne føres sammen, klubliv, hvor mændene lettes for intimsfæretvungen osv.).

I et trin mere løst forbundet forhold til klassestrukturen udvikledes der i perioden et offentligt forlystelsesliv. Bl. a. gennem revyer og teater tilegnede de urbane lag sig nødtørftige forståelsesformer over for den ny politiske og sociale udvikling, samtidig med at de i forskudte former fik udfoldet og samtidig underbundet den sanselighed, som blev fortrængt dels fra den voksende grad af rationelt kalkulerede vareproduktionsarbejde og markedsageren, dels fra den rigide intimsfæreorganisering af seksualiteten. I højtudviklede og mere forfinede former skete i Det kgl. Teaters seriøse repertoire det samme for de finkulturbærende lag. Endelig blev den seksualitet, som ikke blev bundet i den nu herskende kernefamilieform og i det seksuelt investerede forlystelsesliv, kanaliseret ind i prostitutionen, der i 60'erne blev fast organiseret og som udtryk for dens nu vigtige samfundsmæssige funktion underkastet offentligt tilsyn.

c. Arbejde: De proletariske lag blev i løbet af perioden frisat fra de sidste i virkeligheden nedbrudte rester af laugshåndværkets beskyttelsesforhold, og de var i vidt omfang overladt til den fri prisdannelse på arbejdskraften. Arbejdsforholdene ændredes også for andre. I takt med opbygningen af infrastrukturen (jernbaner, havne, skibsfart, telegraf) og med udviklingen i det private erhvervsliv i handels- og fremstillingsvirksomhed begyndte udviklingen af nye lag, som var placeret uden for borgerskab, småborgerskab og arbejderklasse, og som heller ikke havde samme placering som embedsmændene. De udfyldte tekniske, ledelses-

mæssige og administrative funktioner, og både dette funktionærarbejde og deres lønarbejderstatus repræsenterede, ligesom disse lags løserer klasse-mæssige placering, en ny slags livssammenhæng, som også afsatte sig bevidstmæssigt. I stedet for en fastlagt samfundsmæssig integration i embedsmandsstanden, formidlet gennem en dannelsesproces, oplevede disse nye lag mere usikkert at måtte slå sig igennem i kraft af uddannelse og i det hele taget mere konkrete administrative eller tekniske kvalifikationer. Dette blev i selve arbejdet, især naturligvis i det private erhvervsliv, modsvaret af de af vareproduktionen satte krav om en højere grad af kalkulatorisk rationalitet end tidligere kendt.

Mens der således i kvalifikationsprocesserne og i arbejdsforholdene på den ene side rejste sig krav om rationel adfærd og arbejdspræstationer, oplevede man i markedsrelationerne en vilkårlighed og usikkerhed, som heller ikke tidligere var kendt. Det berørte ikke kun de lag, som måtte sælge deres arbejdskraft på arbejdsmarkedet, men markedsomskifteligheden var naturligvis i ikke mindre grad vilkårene for agenterne i det småborgerlige, småkapitalistiske og også egentlige kapitalistiske erhvervsliv, selv om den personlige belastning og afhængighed som regel aftog opefter i dette hierarki.

De oplevelses- og forståelsesformer, som var udviklet under den sene enevælde, og som – så længe den eksisterede – om ikke andet havde dén som institution at støtte sig til, var allerede i 50'erne og 60'erne utilstrækkelige over for disse ændringer, som satte ind i alle dele af de urbane lags livssammenhæng. Tiltroen til samfundet som et totalsystem af en ideal begrundelse blev undergravet af de forskydninger, som den økonomiske og klasse-mæssige dynamik afsatte. Mere end i en oplevelse af skarpt profilerede klassemodsatninger fremtrådte forandringerne individuelt som en usikkerhed, som blev forstærket af, at de markedsmechanismer, man stod over for, på mange måder var ubekendte. Mens det i socialsfæreoplevelserne kunne frembringe følelser af skæbneunderkastethed og lykketro, betød det til den anden side en intensivering af følelsesfuldheden i intimsfærerelationerne.

Disse skred i livssammenhænge og oplevelsesformerne satte sig alle sammen igennem som klare tendenser. Hvad der endnu hæmmede dem og modificerede tydeligheden var de snævre og forholdsvis overskuelige sammenhæng, som stadig kendetegnede

det sociale liv. København overskred voldene, men var endnu ingen storby; handel og industri gik rykvis hurtigt frem, men udfoldede endnu ikke fuldt sin egendynamik, klasse modsætningerne var trukket op, men var endnu ikke blevet til åbenlyse konfrontationer.

3. *Nationalismen*

Nationalismen bliver – med kulmination omkring Treårskrigen og 1864 – et fortætningspunkt for periodens modsætninger, mest bevidsthedsmæssigt, men også med konsekvenser for de klasse-mæssige og økonomiske forhold. Den danske nationalismes fremvækst i løbet af 1840'erne er i et vist omfang en direkte følger-virkning af tilsvarende udviklingstendenser i Tyskland og for så vidt bestemt udefra som en afværgeforanstaltning over for de stadig stærkere centripetale kapitalistiske kræfter i det stortyske rum. På den anden led har den danske og tyske nationalstats- og nationalismeudvikling den samme økonomihistoriske baggrund, nemlig de respektive borgerskabers interesse i konstitueringen af nationale markeder, hvis grænser kan reguleres med toldsats og importrestriktioner, alt efter hvad der er nødvendigt for de nationale kapitalers udvikling.

Fra slutningen af 1830'erne, hvor industriforeningen blev stiftet, begyndte forestillingerne om udviklingen af dansk kapitalistisk industri at tage form. I 1840'erne kunne man imidlertid se, at den allerede udviklede holstenske industri, så længe den lå inden for monarkiets grænser, ville udgøre en væsentlig hindring for opkomsten af den danske industri. De forsøg på kapitalistisk fremstillingsvirksomhed, der blev startet, afslørede manglende konkurrencedygtighed. Mens handel og industri i det kapitalistiske samfund hyppigt har divergerende interesser i den henseende, at industrien ønsker toldbeskyttelse af hjemmemarkedet, og handelen modsat går imod hæmmende toldgrænser, var der i 1840-erne og 50'erne forudsætninger til stede for en i højere grad fælles borgerlig stilling til grænseproblemet af nationalistisk karakter. Landbrugseksporten, som var i stadig vækst, gik endnu i 1840'erne i væsentlig omfang over Hamborg og blev finansieret af hamborgske handelshuse. Det københavnske handelsborgerskab, hvis fundamentale eksistensgrundlag også var landbrugs-

eksporten og de deraf afledte aktiviteter, havde del i fremgangen, men den blev hæmmet af en restriktiv, konservativ udlånspolitik fra Nationalbankens side. Den københavnske handelsverden blev derfor finansielt afhængig af hamburgerske kreditter og måtte, så længe denne afhængighed eksisterede, og så længe den jyske landbrugseksport blev ledt over Hamborg, forblive et sekundært center i forhold til den danske landbrugsproduktion. En grænse-dragning, der både udskilte den holstenske industri, og som kunne bidrage til at flytte provinsernes markedsøkonomiske forbindelseslinier fra Hamborg til København, blev en fælles interesse for det liberale borgerskab, der da politisk trådte frem som nationalliberale.

Der lå således håndgribelige økonomiske interesser bag den særlige sammenfletning af borgerlige og nationale politiske tiltag, som indgik i omvæltningen i 1848 (martsministeriet), junigrundloven i '49 og i den nationalliberale politik i Treårskrigen og frem til og med 1864. Her nåede den nationalliberale grænsepolitik de beskrevne mål, selv om grænsen kom til at ligge noget nordligere, end man havde ønsket og forestillet sig. Det, som fremtrådte som det store nationale nederlag og til en vis grad var det rent territorielt, var økonomisk set et afgørende skridt fremad for det kapitalistiske Danmark. Allerede under Treårskrigen blokering af de jyske-holstenske-hamburgerske handelsveje kunne man se de positive virkninger på den danske industri. Og efter 1864 gik det for alvor frem; der kom en mere kontinuerlig industriudvikling i gang, landbrugseksportforbindelserne blev endegyldigt økonomisk centraliseret i København, den jyske provinshandel gik tilbage, Hamburgs økonomiske beherskelse af det danske område forsvandt (efter allerede at være blevet væsentligt svækket gennem den danske handels optræden i handelskrisen 1857), de jyske tværbaner og den østjyske længdebane blev anlagt, den erhvervsgeografiske struktur med orienteringen mod København slog bredt igennem. Byen begyndte at vokse langt hurtigere end tidligere. Selv om de nationalliberale udadtil blev politisk svækkede af 1864, blev borgerskabet økonomisk styrket af den udvikling, som nu kunne komme igang. Byborgerskabets interessemodsætninger over for godsejerne, der havde været antinationalistiske, så længe landbrugseksportforbindelserne til Hamborg bestod, trådte i baggrunden og blev afløst af fælles interes-

ser i den kapitalistiske udvikling af et erhvervsstrukturelt mere sammenhængende Danmark, som der nu var skabt grundlag for. Et vigtigt led heri var opbygningen af et transportsystem (jernbaner, dampskibsruiter), hvilket blev et helt afgørende fælles aktivitetsområde for den samarbejdende agrar-, handels- og industrikapital.

Nationalismen havde imidlertid på et tidligt tidspunkt også andre politiske funktioner end direkte at formidle borgerskabets interesser i en hensigtsmæssig grænsedragning. Det politiske pres, som blev mobiliseret forud for dannelsen af det liberale martsministerium i 1848, udgik i København fra småborgerligt-proletariske hhv. storborgerlige grupperinger, der holdt møder i Hippodromen hhv. Casino. Der blev indledningsvis artikuleret tydeligt forskellige interesser de to steder: småhåndværkerne og svendene/arbejderne ønskede først og fremmest almindelig valgret og havde kun en ringe andel i de interesser, som trådte op i de nationalistiske gevandter. Omvendt var disse for borgerskabet langt vigtigere end valgretten, som man hele tiden var betænkelig ved at strække for vidt, og som man mest gik ind for betinget af den særlige situation. Formidlingen mellem Hippodrom og Casinopositionerne, som Orla Lehmann var den drivende kraft i, var en handel om valgretten og de nationale tiltag, men der viste sig at være så stor politisk-følelsesmæssig mobiliseringskraft i nationalismen, at det blev den, der helt kom til at dominere den politiske situation i byerne. Den nationalistisk oppiskede stemning kom således til effektivt at udgrænse og tilintetgøre det radikalt demokratiske urbansmåborgerlige element, som indledningsvis også var til stede i denne „borgerlige revolution“ i Danmark.

Der var tendens til noget tilsvarende i borgerskabets forhold til det agrare småborgerskab, men i kraft af dettes størrelse, økonomiske fremgang og voksende selvfølelse var modstanden mod manipulationen af de nationale og de valgretnsmæssige, demokratiske spørgsmål her stærkere. Godt nok havde nationalismen tag i nogle landbokredse, især grundtvigianske, men det var snarere blandt de ideologiske bannerførere, end det var blandt lægfolk på landet, og det var snarere blandt de velstillede bønder end i det fattige flertal. Men de gårdmænd, som stod økonomisk stærkest, og som havde arbejdsgiverstatus af mere tydelig karakter, begyndte at blive motiveret for en nationalisme, der kunne lægge

sig over modsætningsforholdene til landarbejdere og husmænd. Derudover havde bønderne på dette tidspunkt ingen økonomiske interesser i en national politik af den art, som rigsdagspolitisk satte sig igennem, og for så vidt som de i deres gradvis voksende markedsintegration fremover skulle være henvist til et lukket markeds dyre og dårlige danske industriprodukter, var den skarpe national-statslige grænsedragning langt fra deres anliggende. Når den aggressive nationalliberale politik kunne gennemføres, var det derfor i høj grad betinget af bøndernes rigsdagspolitiske svaghed, og af, at de i det hele taget kun stod ved begyndelsen til at vikle sig ud af deres politiske umyndiggørelse. Deres styrke var imidlertid stor nok til at danne baggrund for, at junigrundloven på trods af borgerskabets tøven kom til at indeholde den almindelige valgret, og da krigen begyndte, var det også politisk nødvendigt at gøre værnepligten almindelig; hidtil havde den kun omfattet bønderne. Alligevel blev det naturligvis dem, der kom til at stille langt den største del af de menige soldater, og man førte fra nationalliberal side bl. a. af den grund en kraftig nationalistisk propaganda for krigen. Statuen af *Den tapre Landsoldat* udtrykker de toner, man slog på i dette ideologiske felttog over for bønderne.

Mens nationalismen i borgerskabet var en for klasseinteresserne tjenlig ideologisk størrelse og i småborgerskabet var en i højere grad fremmedstyret stemning, som i hvert fald ikke i første omgang slog fuldt igennem, blev den i de akademiske lag en autentisk følelse som ingen andre steder i samfundet. Den slog ikke an hos de konservative, enevældetro embedsmænd, som delte godsejernes helstatslige og pragmatiske stilling til spørgsmålet. Men de akademikere, som knyttede sig til de ny fremrykkende klasser, først og fremmest byborgerskabet, og som efter omvæltningen i 1848 begyndte at rykke frem som embedsmænd og rigsdagsmænd, var præget af en nationalistisk patos, der hos dem psykologisk havde langt dybere rødder end tilfældet var i deres klassemæssige bagland. Den nationalistiske grebthed kan dels ses som en funktion af den borgerlige offentlighed, som disse akademikere bevægede sig i, hvor klasseinteresserne konsekvent blev ført frem i almeninteressens gevandter, og hvor nationen var den vigtigste sociale realitet, som den angivelige almeninteresse kunne referere sig til, en reference, der blev ganske upro-

blematisk, så snart krigen var i gang. Dels blev nationalismen imidlertid også for de akademiske lag et middel til psykologisk og politisk at lægge låg på oplevelsen af de klasse modsætninger, som var ved at vokse op omkring dem, og som anedes at ville kunne komme til at afkræve dem en klasse mæssig stillingtagen, som vanskeligt harmonerede med den selvforståelse, at det var almenvellet, de forvaltede. Disse problemstillinger lå som en ubehagelig, fortrængt virkelighedsbaggrund for 50'ernes akademikere og studenter, som ikke mere kunne se frem til enevældesamfundets embedsmandsliv, og for hvem 30'ernes og 40'ernes åndslivspositioner af samme grund ikke mere var overbevisende og fuldt bæredygtige, samtidig med at de hverken socialt-klasse mæssigt eller åndeligt kunne finde ny stabile støttepunkter. Det nationalistiske engagement, dette at kunne hengive sig til et højere, tilsyneladende uproblematisk og entydigt almenformål, virkede heroverfor som en forløsning med psykologiske dybdevirkninger. Krigen i 1864 blev derfor i disse lag oplevet som et psykologisk-politisk nederlag af helt andre dimensioner, end der økonomisk overhovedet var tale om.

Havde nationalismen grobund i de akademiske lag som helhed, havde den det i endnu højere grad i de mere snævert intellektuelle lag, i kunst, litteratur og videnskab. Følsomheden over for skreddene i klassestrukturen var her betydelig, og ikke mindst efter at disse lag i vidt omfang havde placeret sig reaktionært over for de demokratiske udviklinger, som kulminerede i 1848-9, var der et stort behov for den psykologisk-politiske forløsning, der lå i nationalismen. For mange, bl. a. universitetsfolk, var den nationalistiske rejsning imidlertid et vanskeligt skift, idet den åndelige og videnskabelige orientering traditionelt var tysk. I stedet for en direkte om- og nedvurdering af denne baggrund, som vanskeligt kunne ophæves med ét slag, selv om krigen næsten krævede dette, udløste situationen derfor intensiverede indsatser, inden for humanvidenskaberne eksempelvis for at opbygge en national historik, der kunne udgøre et nyt videnskabeligt arbejdsfelt, og som herigennem både som alternativ til den tyske orientering og som direkte udtryksmulighed for det nationalistiske engagement kunne tilfredsstillende de her bagvedliggende behov.

Forestillingen om nationen blev i denne sammenhæng suppleret, delvis erstattet med forestillingen om *folket* og *det folkelige*,

tydeligst i de videnskabelige sammenhæng inden for folkloristikken. Dyrkelsen af „folkets“ historie og „folkets“ kultur, i kunsten folkelivsbillederne, havde imidlertid netop ingen implikationer i retning af en partitagen for bøndernes politiske og økonomiske kamp, sådan som den konkret foregik og måtte foregå. Ud over at den også fungerede sammen med de økonomiske interesser i konstitueringen af det nationale marked, var folkeideologien i endnu højere grad end nationalismen en „afværgeforanstaltning“ i disse intellektuelle lag over for den klasse-mæssige udvikling, som i horisonten kunne ses at ville kræve en ubehagelig politisk stillingtagen. Folkeforestillingerne var i vidt omfang æstetiserede forsøg på at fortrænge og/eller psykologisk at forsonse de klasse-modsætninger mellem bønder og godsejere-byborgerskab, som var under udvikling, og som da også i 70'erne og 80'erne kom til at indgå i splittelsen af de intellektuelle lag i en radikal og en højrefløj.

Mere uigennemskuelig end nationalismens opblomstren i de akademiske lag og borgerskabets økonomiske interesse i den nationalistiske grænsepolitik er nationalismens videre skæbne i det agrare småborgerskab. Ud over de aspekter, som allerede er draget frem, vil det skulle undersøges, hvilke nationalistisk mobiliserende tilbagevirkninger der efterhånden kom til at udgå fra den nationale konfrontation, da den *var* blevet en militær og politisk virkelighed. Det vil i forlængelse heraf skulle diskuteres og belyses, i hvilket omfang nationalismen i de forskellige dele af landbefolkningen kom til at fungere som kanalisering af oprindeligt socialt oplevede modsætninger. Endelig skal nationalismeproblematikken i sin helhed knyttes sammen med en undersøgelse af nationalfølelsens udvikling i den første halvdel af det 19. århundrede.

4. Formidlingsformer og litteraturhistoriske linier

a. Kirkelige forhold: De klasse-mæssige og politiske ændringer og ændringerne i livs- og oplevelsesformer blev modsvaret af en række brydninger og forandringer i de institutioner og sociale rammer, bevidsthedsdannelsen foregik inden for. Kirkens næsten monopoliserede stilling som „ideologisk apparat“ var i tilbagegang, måske stærkest i forhold til skolens betydning, samtidig

med at den indefra blev brudt op af fundamentale kirkepolitiske og teologiske stridigheder, som nøje hang sammen med den ny klassesituation. Bøndernes fremgang kom til udtryk i 50'ernes og 60'ernes kirkepolitiske kamp, hvor de gradvist tilkæmpede sig mulighed for at unddrage sig det hidtidige ideologiske hegemoni i den centralistiske statskirke og til selv at vælge deres præster (loven om sognebåndsløsning 1855, loven om valgmenigheder 1868). Teologisk blev denne kirkepolitik modsvaret af grundtvigianske strømninger, som endnu i denne periode havde en progressiv, klassebevidsthedsorganiserende funktion for bønderne. Grundtvigianismen og bøndernes kirkepolitiske fremmarch var imidlertid ikke de eneste splittelsestendenser.

Gennem Martensens udnævnelse til Sjællands biskop i 1854 under den kortvarige rent konservative regering fik den absolutistisk tænkende (in casu Martensen højrehegelianske) teologi og den centralistisk statskirkelige politik et efterliv, som bidrog til udviklingen af institutionens indre modsætninger. Den nu traditionelle forkyndelse led et generelt troværdighedstab, når den ufortrødent hævdede troens primat over andre erkendelsesmåder, og 60'ernes universitære diskussioner om forholdet mellem tro og viden var et formidlet udtryk for de sekulariserende tendensers gennemslag i takt med, at erhvervs- og infrastrukturudviklingen kaldte på naturvidenskabelige kvalifikationer og som overbygning herpå begyndte at afsætte positivistiske forståelsesformer i de intellektuelle lag. Det var imidlertid netop i de intellektuelle lag, at der kom tendenser til at realisere de kritiske potentialer, som blev affødt af den kapitalistiske udvikling. 40'ernes handelsborgerskab og dets dengang oprørske talsmænd var i slutningen af 60'erne en integreret bestanddel af det herskende kapitalistiske borgerskab og havde ingen kritiske religiøse synspunkter.

Det andet angreb, som bidrog til at sætte skred i kristeligheden, kom således også i udpræget grad fra intellektuelt hold, og var i et socialt perspektiv ligeledes et klart udtryk for, hvordan de intellektuelle lags hidtidige faste tilknytning til den herskende klassealliance var under tydelig forandring. Søren Kierkegaards forfatterskab og dets udmøntning i hans „kirkestorm“ kan ses som en usamtidig, forudgrebet manifestation af den sociale position som 'fri' intellektuel, som først 15-20 år senere sætter sig bredere igennem. Kierkegaard var i mere bogstavelig forstand,

end betegnelsen overhovedet senere kommer til at dække, en fri intellektuel, idet han alene i kraft af sin arvede formue ubekymret kunne hengive sig til sin forfattervirksomhed. På den anden side lagde hans „usamtidighed“ sig om ham som en historisk perspektivbegrænsning, der gjorde, at han ikke kunne komme videre end til en immanent kristen kritik af åndsforholdene, en kritik, hvis modsvarende positive budskab derfor ligeledes i kraft af endnu fraværende sociale anknætningspunkter måtte forblive et individualistisk sandhedskrav, som ingen var i omstændigheder til at kunne efterleve. De historisk betingede forskelligheder til trods repræsenterede Kierkegaard imidlertid ved sin uafhængighed og ved den kritik, den gav ham mulighed for at formulere, en forform af 70'ernes radikale intelligens og kom ved sin kompromisløshed over for den herskende kristelighed til at rydde grunden for radikalismens ateistiske kritik af de åndsforhold, som det magthavende borgerskab bød sine åndsarbejdere og de undertrykte klasser.

I 50'erne og 60'erne betød Kirkegaard en alvorlig anfægtelse, ikke for de åndsarbejdere, som var indordnede i den konservative højkirkelighed, og heller ikke for den grundtvigianske intelligens, som havde sit virke i „folket“. Men han gjorde det for de nu langsomt fremvoksende dele af de intellektuelle lag, som ikke mere arbejdede i så faste klassetilknætningsforhold og -afhængigheder som dem, der hidtil havde fastholdt det professionelle åndsliv i både direkte og indirekte politiske synspunkter, der nøje stemte overens med de økonomisk besiddendes.

b. Ændringer i de intellektuelles sociale vilkår: Periodens ændringer i de intellektuelles sociale vilkår og dermed sammenhængende klassetilknætningsforhold omfattede også præsterne. Grundloven ophævede godsejernes afgørende indflydelse på præsteudnævnelser og flyttede den over til staten (ministeriet), samtidig med at staten ophørte med at være et lukket apparat for den absolutistisk herskende klassealliance og i højere grad, i hvert fald for en periode, blev en mere bevægelig afspejling af de dynamisk skiftende klasseagtforhold. 50'ernes kirkepolitiske stridigheder var således, ligesom den politiske kamp i øvrigt, udtryk for klassernes kamp om magten over staten og magtforholdene i staten. Denne kamps deltagere var også bønderne, for selv om deres po-

litiske repræsentanter ikke opnåede regeringsdeltagelse (bortset fra måske i et vist omfang i det kortvarige ministerium Rotwitt 1859-60) blev klassens samfundsmæssige position alligevel afspejlet i statsadministrationen, om ikke andet så i borgerskabets bevidste forholdsregler for at imødegå, at „det folkelige røre“ udviklede sig til „folkelig uro“. For præsterne kom den ny afhængighed af staten og statens voksende afhængighed af de klasse-mæssige bevægelser uden for staten til at rejse problemet om deres klassetilknyningsforhold som et åbent spørgsmål, hvilket det ikke før havde været. Det indebar en voksende bevidsthed om kirken som „borgerlig indretning“ og om præstegerningens verdsligt magtmæssige, ikke-religiøse betingethed. Mens klasserne kæmpede om indflydelsen på det ideologiske apparat og på ideologerne – bønderne bl. a. med kravet om frit at kunne vælge deres præster – opstod der modsat hos præsterne et voksende ønske om frihed i forhold til både stat og menighed, dvs. et ønske om den størst mulige uafhængighed over for de nu flere forskellige klasser, som kunne være deres opdragsgivere.

En tilsvarende løsnelse af de hidtidige faste bindinger alene til godsejerne foregik for lærernes vedkommende, idet der i 1856 blev gennemført den ansættelsespraksis, at sognerådene skulle indstille tre ansøgere, hvoriblandt bispen eller skoledirektionen skulle vælge. Mens præsternes klasse-mæssige afhængighedsforhold ved den centralistiske udnævnelsespraksis satte sig langsomt og formidlet igennem, betød denne ændring for lærernes vedkommende, at de i udpræget grad kom til at arbejde i klassebundne tilknytningsforhold, som allerede blev fastlagt i de i vidt omfang privatejede, det vil her sige klassespecifikke, seminarier.

Disse flertydige og i takt med klasseudviklingen og de politiske magtforhold skiftende sociale orienteringsmuligheder for de intellektuelle lag – og tendentielt også for de fremvoksende mellem-lag i det hele taget – afsatte bevidsthedsformer, som ud over den retning, der fulgte af et indgået klassetilknyningsforhold, så småt begyndte at blive præget af en „moderne“ rodløshed og tvivl og en oplevelse af at være overladt til uvisse, ydre omstændigheder. Men var disse lønarbejdets vilkår og psykologi forhold, som for de embedsansatte åndsarbejdere gjorde sig gældende, så længe de var unge og deres embedsforhold endnu ikke afklarede, blev det for en ny gruppe intellektuelle, som i slutningen af pe-

rioden fik mulighed for at ernære sig som 'fri' forfattere, journalister og/eller løst ansatte lærere, permanente sociale eksistensvilkår.

Med junigrundloven blev det censur- og privilegiesystem, som havde hæmmet den borgerlige offentligheds udvikling, afskaffet. Men først i løbet af 60'erne, hvor befolkningstilvæksten i København tager til, og hvor på landet venstres politiske organisering medfører en omfattende start af venstreaviser, begynder dagspressen at få et omfang, som kan give arbejde til en større gruppe af skrivende medarbejdere. Og dette er samtidig tidspunktet, hvor det læsende, bogkøbende publikum bliver så stort, at forfatterhonorarer bliver til mere end et supplement til en embedsmandsløn eller en statslig understøttelse. Mens klassesammenhængsforholdet i provinspressen som regel er givet, opstår der i forbindelse med den københavnske presse i samspillet med de forbedrede vilkår for at tjene penge som forfatter sociale muligheder for en intelligens, som fri for de helt direkte klassesædige afhængigheder udvikler en bevidsthed af en hidtil uhørt kritisk karakter. Ganske vist er dagbladene klassesædigt og politisk forankrede med dertil svarende forpligtelser for de skrivende, men til gengæld svækker lønarbejderstatusen og i endnu højere grad free lance-statusen, med mulighed for at gå til andre blade eller til anden udgivelsesvirksomhed, loyalitetsbåndene. Ganske vist var antallet af aviser ikke stort og forlagsfolkene (f. eks. Gyldendals magtfulde Fr. V. Hegel) konservativt og religiøst orienterede, men de var også forretningsfolk, der var åbne over for publikumsudviklingen. I sidste ende var det derfor også tilskuddet til det læsende publikum af ny, mere frit stillede og ikke automatisk konservativt indstillede mellemlag, som betingede, at denne ny gruppe intellektuelle kunne gøre det forhold, at de var løst knyttede til flere arbejdsgivere, til et bevægelsesrum af betydelig kritisk intellektuel frugtbarhed.

c. Den radikale intelligens og det moderne gennembrud: Georg Brandes var hovedpersonen i denne kritiske intelligens' 'moderne gennembrud' i begyndelsen af 70'erne, hvor man således så den pågående klasseudvikling frembringe en gruppe intellektuelle, der socialt var blevet uafhængige nok til at kunne vende sig kritisk mod det herskende borgerskab, som de i kraft af deres dan-

nelse og uddannelse ellers var designeret til at skulle tjene som ideologer. Borgerskabets forbitrelse var da også stor, og da Brandes netop trådte kritisk frem på det tidspunkt, hvor den revolutionære arbejderklasses spøgelse var gået gennem Europa i Pariserkommunens skikkelse, blev han med det samme klassificeret som socialist. Det nyttede ikke noget, at han selv protesterede, selv om protesten var berettiget. Den radikale intelligens' samfundskritik var ikke socialistisk, i sidste ende fordi der endnu kun eksisterede begyndelsen til en kapitalistisk defineret arbejderklasse, og fordi der følgelig ikke engang teoretisk eksisterede nogen bæredygtige klassetilknyningsmuligheder i den retning. Umiddelbart og for netop de konkrete personer, det drejede sig om, var det afgørende imidlertid deres udpræget borgerlige (herunder embedsstands-) klasse- og dannelsesbaggrund. Denne baggrund, kombineret med arbejderklassens uudviklethed, og forstærket af, at det netop var tidspunktet, hvor handelsborgerskabet var på vej ind i sin politisk reaktionære alliance med agrarkapitalen, førte til, at det blev en borgerligt radikal samfundskritik, der blev formuleret. I en åndelig forbundethed med de borgerligt progressive åndelige strømninger i Europa fra det sidste hundrede år rettedes en kritik mod de herskende forhold, og i konsekvens heraf det herskende borgerskab, som blev anklaget for at knægte grundlæggende demokratiske friheds- og retfærdighedskrav. Det var imidlertid en kritik mod de herskende åndsforhold, mere end det var en egentlig samfundskritik; kritikernes klassebaggrund satte sig i høj grad også igennem i deres sociale synsfelt. Endelig blev kritikken hertil præget af en fjendtlighed mod borgerskabet, som udsprang af kritikernes ikke alene fri, men også socialt og økonomisk udsatte position, bl. a. i forhold til vilkårene for de mindre, ukritisk borgerlige ånder, som beklædte „ideologembederne“ på universitetet og inden for kirken.

På et andet plan havde en stor del af den radikale intelligens' kritiske positioner også en intimsfærehistorisk baggrund. Tidligst og socialt var det folk, som var blevet socialiseret i takt med den borgerlige kernefamilies sætten sig igennem, og de hørte til de første generationer, som havde denne socialiseringsbaggrund i mere rendyrket forstand, herunder dette socialiseringsmiljøes indkapsling over for en socialsfære, domineret af en uigennemskuelig markedsøkonomis op- og nedgange. Det har således en be-

stemt historisk baggrund, at man gennem både de æstetiske og litterære skrifter fra disse forfattere kan se en række bærende strukturer af en psykologisk oprindelse, som peger tilbage på en erfaringsbaggrund i kernefamilieformen. Det drejer sig til den ene side om stærke psykologiske behov for meget udpræget aggressivtudfarende, maskulint-potente beherskelses- og domfældelsesmanifestationer, som spejler en klassisk ødipal socialiserings sublimerings-, drifts- og kønsstruktureringsmønster. Til den anden side finder man psykiske profiler, hvor den ødipale socialisering har afsat en labil blanding af mere momentant-revolterende oprørsbehov og kapitulerende afmagtsfølelser.

Denne intimsfærehistoriske baggrund betingede, at der i oprørspositionerne i vidt omfang var investeret en psykologisk frigørelsestrang over for den som restriktiv norm og moral fremtrædende samfundstvang i disse lag, i højere grad end der var investeret et direkte socialt engagement. Denne tendens blev understøttet af, at de radikale lag i deres praktiske omstændigheder uforandret befandt sig inden for de borgerlige livssammenhæng og uforandret havde disses familieformer og dagligliv som miljø og endelig i deres litterære virke arbejdede med et stof, som i overvejende grad tematiserede borgerlige intimsfæere erfaringer. Ved siden af kravene om den fordomsfri debat af samfundsanliggender og propageringen af den fri tanke vendte radikaliteten sig derfor også direkte mod den borgerlige dobbeltmoral og stillede heroverfor idealer om seksualliv bygget på kærlighed og ikke på social tvang og hykleri. Det var i forlængelse heraf tydeligt, at samfundsfrigørelsen blev set som et led i den individuelle frigørelse. Den radikale intelligens' kritiske positioner var i kraft af både baggrund og arbejds- og intimsfæremiljø udpræget individualistiske.

Individualismen udsprang også af disse intellektuelles arbejdsmiljø i den anden forstand, at de hver især skulle klare sig ved at sælge deres produkter og derfor var underlagt nødvendigheden af at gøre sig gældende på offentlighedens litterære marked, som der nu blev tale om. De kritiske potentialer, der lå i frisættelsen, stod således i et spændingsforhold til denne socialsituations krav til skribenterne om stadig at holde interessen fangen, at hævde positionen på markedet. For nogle var dette et problem, som af forskellige grunde kun i mindre grad kom til at virke ind, men

for andre, der alene havde markedspositionen som basis for deres økonomiske, sociale og åndelige liv, blev det vanskeligt at fastholde den kritiske radikalisme, da dens nyhedsinteresse forsvandt. I de følgende år forekom der blandt disse intellektuelle omsving, hvor de kritiske holdninger af sådanne grunde blev forladt og afløst af skiftende positioner, der kunne stemme overens med de andre behov og strømninger på det litterære marked og samtidig udtrykke den psykologiske problematik, som opstod med markedsafhængigheden. Ud over indløsningen af de kritiske potentialer i frisættelsen af de intellektuelle blev det moderne gennembrud derfor også indledningen til, at en ny styring af kunsternes vilkår og af det kunstneriske åndsliv begyndte at gøre sig gældende, markedsstyringen.

d. 50'erne og 60'erne, fra Kierkegaard til Brandes: De periodekarakteriserende udviklingstræk, som er blevet skitseret ovenfor, har i overvejende grad angået de bevidsthedsformende institutioner og de intellektuelles sociale vilkår. De skridt, som herfra er taget ind i det egentlig teksthistoriske, har berørt de sociale vilkårs aftegninger af en historisk forbindelse fra Kierkegaard til det moderne gennembrud og Brandes. En vigtig del af 50'ernes og 60'ernes produktive åndsliv vil placere sig inden for dette perspektiv. Selv om Hans Egede Schacks forfatterskab også har en bredere erfaringsbaggrund og social berøringsflade, kan man for så vidt angår den konkluderende tendens se det munde ud i et snævert individualistisk, Kierkegaard-beslægtet sandhedskrav, udviklet under en klasse-mæssig isolation af den art, som bliver fælles for mellemlagene og de radikale intellektuelle, og som Kierkegaard forudgriber. En overgangsskikkelse, der på en anden måde aftegner en beslægtet social problematik er filosofen Rasmus Nielsen, der på den ene side er anfægtet af Kierkegaard, på den anden side alligevel forsøger sig med en tidstilpasset modifikation af den religiøse idealisme, et forsøg, som bliver imødegået af en Brandes-kritik, hvori den Kierkegaardske radikalitet fungerer.

Stadig inden for det samme perspektiv, men i en åndshistorisk udvidet betragtning, vil man i perioden kunne analysere ansatser, som ikke går ind i Kierkegaards individualistiske, antihegelianske og „antisociale“ synsvinkler, og som heller ikke går ind i Martensens højrehegelianske, konservativt enevældeorienterede sam-

fundsforestillinger, men som forsøger at tage en venstrehegeliansk inspiration op. Uanset at disse forsøg – hos Fr. Beck og Rud. Varberg – ikke kommer langt, repræsenterer de dog inden for 50'ernes og 60'ernes filosofiske strømninger en progressiv tendens. I hver sin side af denne vil man endelig kunne beskrive de vigtigere Fr. Dreier og Brøchner: Den første som den eneste med egentlige samfundsindsigter i den kapitalisme, der er ved at vokse frem, bygget på kendskab ikke alene til venstrehegelianerne, men i det hele taget til den progressive tyske filosofi fra 40-erne. I en logisk, men historisk endnu urealisabel konsekvens forsøger han at forbinde sig med de radikalt demokratiske småborgerligt-proletariske grupperinger, som endnu eksisterede omkring 1850. I en helt anden side, men i den snævre filosofiske og teologiske verden alligevel inden for en progressiv tendens står Brøchner. Med sin opgivelse af troen på en personlig gud tager han et skridt frem mod ateismen, men ligesom i sit forsøg på i en idealistisk totalitet at sammentænke en række modsætninger, som samfundsudviklingen gør stadig mere uforenelige, forbliver han en overgangsskikkelse. Placeret mellem enevældesamfundets historisk reaktionære og allerede forsvundne totalitet, som Martensen stadig søgte at opretholde forestillingen om, og uden kendskab til det kapitalistiske samfunds totaliserende kræfter, som i Danmark endnu også kun markerede sig svagt, blev hans filosofi en forgæves spekulation.

e. Udvidelsen af det læsende publikum og de her fungerende temaer: Disse forfattere og filosoffer, som skrev i perioden, var i forhold til, hvad der blev læst i klasserne, marginale. Selv efter en nærmere undersøgelse foretaget ud fra de opstillede hypoteser vil den historiske virkeligheds bredeste strømme stadig stå tilbage at beskrive. Hypotesedannelsen herom er endnu foreløbig, og det gælder også de følgende korte angivelser af, hvilke temaer, der forekommer at være de vigtigste i denne del af stoffet.

Som socialhistorisk udgangspunkt vil det imidlertid være centralt at fastholde betydningen af de borgerlige lags udbredelse og i takt hermed den borgerlige familieforms udbredelse. Hvad der hos Habermas o.a. er beskrevet om den læsning, der opstår i takt med kernefamiliedannelsen, gælder i høj grad i denne periode i Danmark. Det er her vigtigt at bemærke, hvordan familieformens

udbredelse hen over økonomisk forskellige klasser skaber nogle i et bredere bymæssigt miljø (bedrestillet småborgerskab, embedsstanden, mellemlagene i øvrigt, småkapitalister, egentligt borgerskab) fælles erfaringsområder. De er baggrunden for, at et ikke strikt klasseopdelt læsende publikum opstår, hvilket igen er forudsætningen for den i sin fremtræden alment menneskelige skønlitteraturs udbredelse og forlagsbranchens udvikling. For en nærmere betragtning er klasseforskellene i læseforholdene naturligvis stadig til stede; en forfatter som Carit Etlar bliver givetvis overvejende læst i småborgerskabet og de lavere mellemlag, mens Schacks publikum klart nok befinder sig i de mere intellektuelle kredse med dannelsesbaggrund. Men der har været mange overgange herimellem, og det vil være vigtigt at analysere, hvordan den dobbelthed af klassebundethed og samtidig klasseoverskridende, men familieformsbundne erfaringsammenhæng, har fungeret i læsestrukturerne, så vidt dette er muligt. Periodens brede tilegnelse af oversættelseslitteratur med intimsfæretematiserende indhold vil bl. a. skulle forstås i det skitserede familieformspektiv.

Som et andet grundlæggende temakompleks i den litterærhistoriske udvikling vil man skulle udforske oplevelserne af klasseudviklingen. Perioden betegner gennembruddet for en hidtil uset klasseudviklingsdynamik, ikke alene i de bærende økonomiske klasser, men, som beskrevet, ikke mindre i lagene mellem dem, hvilket kommer til at træde stærkt frem i og med, at det er her, de litterære producenter befinder sig. Klasseorienteringsproblemerne for de intellektuelle blev under og mellem krigene afbødet af nationalismen. Nederlaget fører ikke kun til besindelse og nøgternhed, men slår for mange over i degradationsoplevelser, som så socialt knytter an ved embedsmandsudviklingen. Dette er netop tidspunktet, hvor de ældre enevældeorienterede embedsmandsgrupper afslutter deres traditioner, og de ny borgerlige embedsmandsgrupper vinder frem. Efterkommere af og valgbeslægtede til de traditionsrige enevældeembedsmænd tager i dette skifte udgangspunkt for degradationsfølelser, som litterært synes at være mere udbredte end i det omgivende samfunds klasse- og bevidsthedsudvikling. Bortset fra de ældre embedsmandsgrupper, præsteskabet og tilbageblevne dele af småborgerskabet bliver periodens omvæltninger generelt indledningen til økonomisk og so-

cial fremgang. Når degradationsstemninger alligevel kan fungere som litterært indhold, er det derfor som en kritik af de kapitalistiske samfundsforhold, en kritik, der bliver fordrejet til et regressivt perspektiv. Ved siden af den individualistiske negation af den sociale virkelighed (Kierkegaard) og den progressive, men dog stadig principielt borgerlige kritik af samfundsforholdene (radikalismen) kommer perioden allerede til at rumme også en startende tradition for en tilbageskuende samfundskritik. Det er tre linier, som i forskellige krydsninger kan følges helt op til nutidens litteratur.

1875-1901

1. Den samfundsmæssige udvikling

a. Økonomisk udvikling: I midten af 1870'erne skifter grundlaget for den danske økonomi afgørende. De høje kornpriser, der havde været bærende for landbrugets ekspansion fra 30'erne og fremefter, og som i kraft af forskellige former for overførselsindkomster havde dannet det væsentlige grundlag for ekspansionen indenfor de andre sektorer, kommer til ophør. Østeuropæisk og oversøisk korn kommer frem på markedet, og dette fører til lavere kornpriser. Denne udvikling forstærkes af den internationale krise, der med forskellige udsving varede fra begyndelsen af 70'erne og ind i 90'erne, hvor den afløses af et økonomisk opsving, der ligeledes med svingninger varede til afslutningen af 1. verdenskrig.

Ordet „krise“ skal imidlertid tages med en vis varsomhed. Den industrielle udvikling, især i England, der havde været grundlaget for kornsalgsperioden, fortsætter, forstået som en fortsat ekspansion af den industrielle produktion. Denne stadig stigende produktion afsættes til faldende priser, bl. a. p. gr. a. en række tekniske innovationer i den foregående periode og en stigende produktivitet. Arbejdsløshed, lav profit osv. fremstod således som krisetegn samtidig med en ekspansion i produktionens omfang (og dermed en forbedring af levestandarden for nogle befolkningslag, da ikke hele den forøgede produktion blev opslugt af befolkningsudvidning og forøget investering). Krisen førte til

voldsomme omlægninger af produktionsapparaterne og dermed til voldsomme forskydninger imellem klasserne (deres størrelse, styrke osv.) og indenfor klasserne (mellem forskellige klassefraktioner, mellem enkeltindividerne indenfor klassefraktionerne, udskillelse af et pjaltproletarisk lag i arbejderklassen, derouting af enkeltindivider indenfor borgerskab og småborgerskab).

Landbrugssektoren var den altdominerende sektor i Danmark, og udviklingen indenfor denne determinerede på afgørende vis udviklingen indenfor de andre sektorer. Omkring 1875 var opløsningen af feudalforholdene indenfor landbrugssektoren i det væsentligste fuldført. De gunstige kornkonjunkturer havde lettet fæsteafløsningen, og hovedparten af landbrugsjorden ejedes af det agrare småborgerskab, mindre dele af godsejerne og af husmændene, dvs. de personer der ikke anvendte lønnet arbejdskraft, og som for dele af lagets vedkommende supplerede indtægterne fra bruget med lønindtægter ved arbejde for gårdejere og godsejere.

En væsentlig del af reproduktionen indenfor agrarsektoren foregik ved afsnittets begyndelse stadigvæk som selvforsyning. Tekstilprodukter og kolonialvarer købtes imidlertid, ligesom forskellige af de produkter, der indgik i produktionen, hovedsageligt var forarbejdede af lokale håndværkere. Ved denne handel, ved skattebetaling og ved investeringer udenfor landbruget (opsparing, direkte investeringer) flød overskuddet ved kornsalg væk fra landbruget. Det var hovedsageligt godsejerne og de større bønder, der investerede udenfor landbrugssektoren, enten direkte eller via banker.

Godsejerne investerede endvidere i forskellige „forædlings- og forarbejdnings småindustrier“, „herregårdsmejerier“ og mindre slagterier.

Så længe kornpriserne var høje, udgjorde bøndernes afhængighed af godsejernes oparbejdningsindustrier og af byhandelskapitalen, købmændene, ikke noget konfliktskabende problem. Men nedgangen i salgspriserne for produkterne førte til, at bønderne så det som et problem, at deres beherskelse af produktionsapparatet, landbrugsejendommen, begrænsedes af deres afhængighed af bykapital såvel som landkapital (herregårdsmejerier osv.) Prisfaldet på animalske produkter var ikke så voldsomt som prisfaldet på korn, og det blev derfor profitabelt at omlægge produk-

tionen fra kornproduktion til animalsk produktion, primært en udvidelse af koholdet, men også en udvidelse af svinehold, mv. Denne omlægning førte samtidig til en intensivering af markdriften og dermed af arbejdskraftbehovet. I forlængelse af bl. a. de interaktionsformer, der var opbygget i forbindelse med den grundtvigianske bevægelse, opbyggede bønderne egne forarbejdningsindustrier og egne „købmandsvirksomheder“, brugsforeninger, herunder handel med korn og foderstoffer og gødning. Endvidere blev der til disse virksomheder knyttet enkelte forarbejdningsindustrier, særlig til brugsforeningerne. Disse andelsvirksomheder fungerede ved lønnet arbejdskraft, og bønderne kom derved til at stå som en slags kollektive arbejdsgivere i forhold til de i Kooperationerne ansatte mennesker.

På dette sted skal denne proces ikke behandles ud fra problemet småborgerlig selvorganisering m.v., men derimod ved de relationer til andre klasser som andelsbevægelsen medfører. For det første er det en fraktionskamp (brugsforening vs. lille landkøbmand), for det andet et opgør mellem hovedsagelig småborgerlig over for storborgerlig virksomhed; andelsbevægelsen hæmmede ekspansionen indenfor områder af, hvad der i andre lande ville have været storborgerligt område. På langt sigt hæmmer det endvidere kapitalakkumuleringen, idet profitten i andelsvirksomhederne blev holdt så lav som mulig; så stor del af indkomsten som mulig blev overført til bønderne.

I tilknytning til denne omlægning skete der en yderligere rationalisering af driften i forbindelse med oprettelse af landbrugs-skoler, kontrolforeninger, konsulenttjeneste, således at en større arbejder- og funktionærstab direkte var underlagt bønderne.

Produktionen var kapitalkrævende, og som låntagere kom bønderne potentielt i andre klassers hænder, selvom dette problem ikke viste sig straks. Forrentning af den investerede kapital i kombination med, at den animalske produktion formindskede naturalieandelen (indkøb af foderstoffer og maskiner) gjorde produktionen mere samfundsmæssig og dermed mere følsom overfor de relationer mellem de forskellige klasser, der satte sig igennem via priserne.

Ligesom andelsbevægelsen på langt sigt modvirkede kapitalakkumulering og derved evt. industrialisering, førte den med driftomlægningen foretagne intensivering af landbrugsproduktio-

nen til en umiddelbar fastholdelse af en større del af befolknings-tilvæksten, end ellers ville have været tilfældet, med deraf følgende dæmper på afvandringen fra landbruget/indvandring til byen eller emigration (Amerika var en hæmsko for den europæiske akkumulation, idet overudbygning blev besvaret med udvandring). Omlægningens „modvirkning“ af afvandring var dog ikke absolut; den stigende handel og det stigende forbrug af maskiner og råstoffer og bygninger frembragte et stigende behov for en række virksomheder indenfor handel, håndværk og industri. Men omlægningen hæmmede udviklingen tilstrækkelig meget til, at den industrialisering, som f. eks. foregik i Sverige og Tyskland, fik et mindre omfang i Danmark. Der skete kun indenfor begrænsede områder en industrialisering, der var løsrevet fra landbrugssektoren.

Som før omtalt førte væksten i vareproduktionens og vare-cirkulationens omfang til en voldsom vækst i handelssektoren. Ved siden af den kapitalakkumulation, der fandt sted i storlandbruget (jvf. ovenfor), var handelssektoren det andet sted for akkumulation af storkapital. I et vist omfang skete denne ekspansion på „traditionel“ dansk vis i form af en egentlig storhandel – som kolonial-imperial handel (jvf. ØK) eller som transithandel – men ligeså væsentlig om ikke mere væsentlig er handelen – detail såvel som engros – med landbruget og den voksende bybefolkning.

Inden for såvel engros- som detailhandelen sker der kapitalcentralisering og en opbygning af større virksomheder. En række stormagasiner og butikskæder ser dagens lys, hvilket i kombination med fremvæksten af brugsforeninger m.v. indsnævrer de tilbageblevne småvirksomheders ekspansionsområde, selvom oprettelsen af de store forretninger sker i en periode med stigende handel, der således delvis kompenserer for den øgede konkurrence.

I forlængelse af storhandelen – og etableret af denne – skete en etablering af industrivirksomheder af forskellig art, dels arbejdningsvirksomheder i tilknytning til landbruget (f. eks. sukker- og spritfabrikker der allerede tidligt har monopoliseret status), dels virksomheder i forlængelse af det forøgede transportbehov (skibsværfter og lokomotivfabrikker), dels virksomheder til produktion af ellers importerede varer. Herunder

muliggjorde det indenlandske byggeri og anlægsarbejde opkomsten af cementfabrikker, der også tidligt fra firma F. L. Schmidt og Co. forsøgte monopoliseret.

Hovedparten af industrien var småindustri af næsten håndværksmæssig karakter, men enkelte giganter ragede allerede da op blandt småvirksomhederne. Den hjemlige storindustri, men nok så meget den udenlandske industri, førte til et permanent tryk på de mindre, håndværksprægede virksomheder, hvor adskillige arbejdsfunktioner overgik til industriel produktion med deraf følgende deroute for de håndværksprægede virksomheder (selvom tendensen ikke er entydig, fordi produktionens sammensætning ændrer sig og skaber behov for nye håndværksprægede virksomheder).

Selvom industriens størrelse i forhold til lande som Tyskland og England ikke var stor, betyder dens koncentration i København og de større provinsbyer, at arbejderklassen – forstået som industriarbejdere og arbejdere i håndværk, service og transport – i København i slutningen af århundredet spiller en ikke ubetydelig rolle for bevidsthedsdannelsen.

Udligningen mellem profitabiliteten i de enkelte virksomheder og mellem sektorerne foregik typisk ikke mere i personaliserede former, ikke i form af at den enkelte kapitalist udlåner sit overskud til en anden kapitalist, som har et kapitalbehov, men ved en egentlig organisering af kapitalmarkedet. Storbankerne grundlægges, delvis som godsejernes forlængede arme. Samtidig vinder aktieselskabsorganiseringen større udbredelse. Ved siden af storbankerne udbygges bøndernes og det urbane småborgerskabs sparekasser.

I og med at større og større dele af produktionen bliver vareproduktion, og i og med at denne vareproduktion og varecirkulation foregik under stadig mere komplicerede former, blev der under de givne samfundsforhold et stadig stigende behov for en række forskellige ikke-producerende befolkningslag. Administration, ideologisk reproduktion og egentlig uddannelse m.v. beskæftigede et stadig større antal mennesker.

Denne økonomiske udvikling foregik på dobbelt vis i de mere økonomisk udviklede landes regie. I og med at grundlaget for den danske økonomiske udvikling var industrialiseringen af særlig England og Tyskland og det deraf fremkomne forøgede be-

hov for fødevarer, var Danmark i stigende grad en „kolonial forlængelse“ af disse lande, underkastet disse landes konjunkturer. Samtidig skete der i de førende industrilande en stadig mere omfattende teknologisk udvikling, indenfor metalindustri, kemisk industri og elektrisk industri for at nævne nogle eksempler. Den omkalfatring, som disse produkter medførte i det danske samfund som importerede produktionsmidler eller som konsumvarer, repræsenterede en også national „fremmed“ udvikling.

b. Klasserne: Den økonomiske udvikling medførte både kvantitativ og kvalitativ ændring af den danske klassestruktur i perioden.

Mens agrarborgerskabet i begyndelsen af århundredet havde været den dominerende klassefraktion i Danmark, sker der i anden halvdel af århundredet en forandring, for det første ved at agrarborgerskabets karakter af egentlig borgerskab styrkes: deres interesser udenfor landbrugssektoren, bl. a. foranlediget af placeringen af de penge, de havde tjent på de høje kornpriser og på fæsteafløsningen, medfører, at de på forskellig vis indtræder i byborgerlige foretagender, medlemmer af diverse bestyrelser i handels- og finans-aktieselskaber. Samtidig vokser finans-og-handelsborgerskabets størrelse og økonomiske indflydelse. Overalt i periodens litteratur ses beskrivelsen af det „nye“ borgerskab og dets „nye“ luksusstil: kaffegrossererer med villaer på Strandvejen og sommerbolig et sted i det nordsjællandske. De står ikke alene overfor hinanden i konkurrencens daglige fægtning, men danner også „miljø“ ved deres samarbejde i bestyrelser og interessentskaber, og ved den kreering af borgerlige privatmiljøer, der tager til i styrke (differentieringen af kvartererne i forhold til social status tager fart i disse år og er ved at afløse systemet fra tidligere i århundredet, hvor klasserne levede mere blandet (grossereren i stuen, fattigfolkene i tagetagen), „Kaffegrosserereren“ og ikke „Lehnsgreven“ er den socialt dominerende figur. Grosserere, der ikke som tidligere integreres i nogen form for offentlig ramme ved statslige titler osv., men netop baserer deres magt og indflydelse „privat“, ved den glans som deres firmaers størrelse og deres livsstil kan kaste over dem.

Under dette borgerskab vokser endvidere en stor gruppe af nye mellemlag frem. Mellemlag er en vid betegnelse, der kan be-

tegne alt fra mere overordnede personer i centraladministrationen til copister i et mindre handelsforetagende. Vi vil herefter benytte begrebet „funktionærer“ til betegnelse af de lavere, delvis ikke-intellektuelle dele af mellemlaget, for at bibeholde betegnelsen „intellektuelt mellemlag“ for det, der omfatter grupper som folkeskolelærere, journalister og gymnasielærere o. lign.

Væksten i disse funktionærgrupper og mellemlag foregik på flere fronter: Undervisning, forvaltning, offentlige hverv, liberale erhverv, massekommunikation osv.

I fasen sker en voldsom ekspansion af skolevæsenet, set i bredt perspektiv. Den største stigning skete måske indenfor den private uddannelse: højskolelærere, lærere i private realskoler. Her til kommer jobs såsom præster, missionærer (og kolportører), hvor „undervisning“ mere klart definerer sig som ideologisk forkyndelse. Disse lærergrupper har ikke alene deres betydning for udviklingen af litteraturen i kraft af, at de fungerer som et nyt læserpublikum, men også fordi de fungerer som litteraturproducenter, såvel som producenter af andre former for skrifter, religiøse, politiske, moralske osv. Den offentlige uddannelse ekspanderede også i perioden omend ikke i samme grad som den private: der skete ekspansion af gymnasieskolen, særlig i forbindelse med den reorganisering i retning af at opfylde erhvervslivets nye behov, der sker med indførelsen af den matematisk-naturvidenskabelige uddannelse i 1871, og ved en kraftig ekspansion af folkeskolen, særlig i byerne, idet den private undervisning på landet dels ikke nødvendiggjorde så stor en ekspansion af folkeskolen, dels fordi venstrebønderne var stærke modstandere af, at tyendet gik så meget i skole, at det gik ud over deres evne til at deltage i produktionen.

De „offentlige“ erhvervs ekspansion skal ses i sammenhæng med udviklingen af det borgerlige demokrati. Mens den tidligere styrelse havde været baseret på, at de betydningsfuldeste borgere m.v. som ærefulde hverv havde forskellige styrelsesfunktioner, opstår der ved udviklingen af de forskellige institutioner så som folketing og landsting en gruppe af personer der ganske vist på forskellig måde har erhvervsfunktioner ved siden af deres demokratiske hverv, og for hvem medlemskabet af de demokratiske organer alligevel til en vis grad optræder som en form for selvstændig vej til indflydelse og social position. Her også hele pro-

blematikken omkring den kommunale forvaltning. En gruppe der træder ind på pladser, der tidligere havde været besat af personer, der direkte kunne takke deres relationer til den absolutistiske stat for deres embeder. Dvs. der skete en „privatisering“ og „decentralisering“ af rammerne for en række forvaltningsfunktioner, selvom basis for disse stadig var en skare af embedsmænd i egentlig forstand.

Væksten i de forskellige private firmaer gjorde, at den enkelte virksomhedsindehaver ikke længere personligt kunne klare regnskaber, korrespondance osv., men skulle have en hærskare af kontorpersonale til sin disposition. De store handelshuse havde selvfølgelig også tidligere haft en sådan hjælp; det springende punkt er den store kvantitative vækst, der sker i denne funktionærgruppe. Storbanks m.v., kreditinstitutioner, forsikringselskaber, alt krævede kontorpersonale, der havde en uddannelse og et arbejde, der samtidig gjorde dem til potentielt læsende personer (jvf. massekommunikationsformernes udvikling). Udviklingen væk fra at detailhandelen var domineret af småborgerlige virksomheder, med storborgerlige virksomheder til at klare engros-handelen, medførte at det ansatte personale i disse nye detailhandelsfirmaers salgsafdelinger (ansatte „handelsrejsende“, ekspedienter m.v.) ligeledes udgjorde en stor gruppe, der hverken var småborgere, proletarer eller lignende, men fremstod som det hastigt voksende funktionærlag, som senere har fået en så central placering i det samlede billede af klassesamfundet (jvf. f. eks. Karl Larsen).

Massekommunikationssystemet undergik ligeledes en omfattende vækst og privatisering. Tilsyneladende foregik der hektiske kampe indenfor et egentlig religiøst regie, der som sigte havde en privatisering eller decentralisering af den religiøse/ideologiske bevidsthedsformning. Men samtidig var denne sidste opblussen af den religiøse interesse konstrueret af, at afgørende nye massekommunikationsformer så dagens lys. En særlig form, som ellers ikke skal behandles, er de typer af mødevirksomhed, som ophævelsen af tidligere tiders mødeforbud muliggjorde. I store perioder tidligere havde enhver form for møder undtagen kirkegang og egentlige fester været forbudt; nu flourer alle former for folkemøder, vælgermøder osv., men fik selvfølgelig ikke egentlige klasse-mæssige konsekvenser. Fasen er rammen om konstituerin-

gen af et omfattende dagbladssystem, der ved udgangen af århundredet har medført, at hovedklasserne har fået deres egne kommunikationsorganer. Og samtidig har det „moderne“, „politiske“ borgerlige kommunikationsapparat set dagens lys i form af „upolitiske“ borgerlige hovedstadsblade, der som publikum havde de nye funktionærlag, dele af småborgerskabet m.v. Denne dagbladsindustri havde sin „pendant“ i væksten af en ligeledes „upolitisk“-borgerlig ugebladsindustri. Et helt lag af journalister og professionelle skribenter ser dagens lys i denne sammenhæng. Dels en stor gruppe af intellektuelle, der hverken var underkastet et statsligt eller privatmæcenalt patronat eller var egentlige „frie“ intellektuelle; de var tværtimod tjenere for forskellige klasser eller klassefraktioner, eller de var tjenere under en „upolitisk“-kommercielt-borgerligt underholdningsindustri.

Om disse mellemlagsgrupper og funktionærgrupper generelt er der at bemærke, at de på mange måder – socialiseringsmæssigt, livsstilmæssigt m.v. – har affiniteter på den ene side med småborgerskabet og på den anden side med borgerskabet, men at det samtidigt er væsentligt at fastholde, at omend de på forskellig måde er funktionærer eller talerør for disse grupperinger, så er de det ikke restløst. F. eks. kan man hos en forfatter som Z. Nielsen, se, hvordan særlige mellemlagsproblemer blander sig i en diskurs, der ellers som hovedtendens forholder sig tjenende og udtrykkende i forhold til det agrare småborgerskab. På samme måde er hele den grundtvigianske bevægelse udtryk for en række „kompromisser“ mellem på den ene side træk, der har at gøre med de grundtvigianske „funktionærers“ forhold til bønderne, og på den anden side træk der peger mod deres akademiske, mellemlagsprægede udgangspunkt og faktiske livssammenhænge. På samme måde kan man om en så „borgerlig“ forfatter som Topsøe sige, at selvom indholdet i hans romaner er sat af borgerlige sammenhænge, så er en række indholdsstørrelser præget af mellemlagsproblemer.

For de embedslag, der havde deres rod i enevælden, var den klassemæssige udvikling tvetydig, både subjektivt og objektivt. Dele af embedslaget tilknyttede sig bønderne og opnåede på denne måde en position og indflydelse, der oversteg den, de ellers ville have haft. Men for dem, der af subjektive eller objektive grunde allierede sig med godsejere eller – mere formidlet – var

direkte statsloyale overfor estrupstyret, betød udviklingen en langsom deroute. Funktioner såsom undervisning m.v., som de tidligere havde monopol på, overgik til andre grupper, der uddannedes af andre kanaler (private seminarier osv.); præsterne var under et stadigt pres fra bønderne i retning af at fungere på bøndernes betingelser; fremkomsten af en omfattende dagspresse berøvede mere og mere præsterne deres monopol på ideologiproduktion; lokalstyrereformerne indskrænkede embedsmændenes enevælde. Langsomt likvideres den enevældige embedsstands selvfølelse, særlig præstestandens og provinsadministrationens, hvorimod centraladministrationslagens indflydelse ikke undergik samme deroute. Denne derouteringsfølelse og deraf afledte modvilje mod udviklingen får afgørende indflydelse på dele af litteraturproduktionen.

Men også for de øvrige intellektuelle mellemlag viste udviklingen sig som tvetydig. Opkomsten af de mange nye arbejdsfunktioner frembragte i „gründerfasen“ forestillinger om en ny og ubegrænset personlig frihed. Men udviklingen foregik ikke indenfor nogle af dem selv kontrollerede rammer; dagblade, privatskoler m.v. blev drevne ud fra profit- og klasseinteresser, der efterhånden i stadig stigende grad satte sig igennem i form af disciplinering af mellemlagene, strengere opretholdelse af partidisciplin i skriftlige ytringer, højere grad af funktionsduelighed i forhold til de økonomiske krav.

Denne potentielle følelse af deroute fremstod særlig på baggrund af den klassemæssige dynamik i perioden. Personer tjente på kort tid store penge ved bladdrift og skolehold, og der opstod en større og større afstand mellem individer, der ved periodens start havde fungeret indenfor samme sociale rammer. P. g. a. denne dynamik var der ikke muligheder for at naturalisere klassestrukturen på samfundsplan, idet klassernes størrelse og styrke og personelle bemanding forskød sig i hastigt tempo. Naturaliseringen kunne kun foregå på individplan som socialdarwinisme: stærkere naturer der klarer det i forhold til svagere naturer. Den i anden halvdel af århundredet fremherskende socialdarwinisme kan tilsyneladende fremstå som en direkte apologi for de bestående tilstande, men må også forstås som en indirekte apologi, der tager sit udgangspunkt i et forsøg på rationalisering af de subjektive klasseproblemer ved at lade de klassemæssige forskydninger

være resultat af naturlovslignende forhold, der gjorde den egne sociale afmagt mere bærbar. Og samtidig var denne „naturvidenskabeliggørelse“ af klasse-mæssige og socialpsykologiske forhold et produkt af en borgerlig udvikling i den forstand, at udviklingen i produktivkræfterne fremtvang en sådan inderliggørelse af den kapitalsatte rationalitet i mytologiske former.

Væksten i industri, service, transport og bygge- og anlægsvirksomhed førte til opkomsten af en egentlig arbejderklasse. Nedbrydningen af laugssystemet ved næringsloven i 1857 dannede en af de strukturelle rammer for opkomsten af denne klasse, hvis grundstamme blev de indvandrede fra landdistrikterne. Den typiske arbejder i perioden var imidlertid ikke ansat i en storindustri, men derimod i en mindre virksomhed, småborgerlig eller små-storborgerlig. Kombinationen af denne organisering af industri og håndværk i mindre virksomheder, og det faktum at hovedparten af arbejderne var indvandrede fra områder uden arbejder-traditioner, hyppigt socialiseret under feudaloide omstændigheder, er en væsentlig forudsætning for forløbet af arbejderklassens konstituering i perioden. Men langsomt udskilte arbejderklassen sig som selvstændig klasse. Særlig i København betød opkomsten af brokvartererne, at et egentlig arbejderindustri miljø dannedes, med arbejderkvarterer og efterhånden også en arbejderbevægelse som rammen om dele af klassens politiske liv. Den politiske alliance mellem socialdemokratiet og venstre førte til, at socialdemokratiet, for ikke at støde venstre, først sent begyndte at organisere landarbejderne, således at landarbejdernes politiske overbevisning, klassebevidsthed m.v. i næsten hele århundredet enten var overladt til sig selv, eller til venstre-bønderes undertrykkelse, indre missions indoktrinering, godsejeres undertrykkelse m.v. Samtidig var den små-små-borgerlige bevægelse omkring husmandsbevægelsen en åktiv kraft i fastholdelsen af en småborgerlig bevidsthed også blandt de jordløse daglejere, således at jordreformer, udstykninger f. eks. skulle ses som løsningen af de økonomiske problemer for landarbejderklassen.

Udover hovedklasser og lag var der en omfattende skare af individer, der levede i mere eller mindre feudaloide tyende-forhold, tjenestepiger, karle osv. De udgjorde en stor, men heterogen skare, i og med at deres integration i den husholdning eller lignende, hvor de var ansat, usynliggjorde dem som selvstændige in-

divider; de kom hovedsagelig til syne i form af andre klassers beskrivelse af dem.

c. Den politiske udvikling: Fasens politiske udvikling var centreret omkring forfatningskampen. Med nederlaget i 1864 styrkedes de reaktionære kræfter, manifesteret i grundloven 1866. Med 70-erne styrkedes på den ene side det konglomerat af godsejerinteresser, fraktioner af borgerskab og embedsstand, der dannede grundlaget for højrestyret, dygtigt ledet af Estrup. På den anden side skete der en politisk udvikling dels af bønderne, dels af dele af byborgerskabet, „intelligensen“ m.v. Modsætningen mellem venstrekræfterne, særlig forankret i bønderne, og højrekræfterne nåede sit toppunkt i midten af 80'erne, hvor højrediktaturet bl. a. førte til fængsling af en række fremtrædende personer i kortere perioder. Men bøndernes modstand mod højrediktaturet var ikke af permanent karakter, samtidig med at udviklingen blandt de større bønder efterhånden mindskede den modvilje, de frembragte blandt embedsmænd og godsejere vis a vis den radikalisme, der manifesteredes blandt dele af de mindre jordbesiddere, de jordløse (landarbejderne og byarbejderne, der ved strejker og organisering i 80'erne efterhånden fremstod som en selvstændig politisk kraft. Dette ikke mindst på baggrund af udviklingen i udlandet, hvor bl. a. kommunardopstanden i Frankrig i 1871 satte en varig skræk i livet blandt borgerskab m.v., skønt Danmark først senere fik en arbejderklasse af et omfang, der kunne udgøre nogen trussel mod borgerskabet (og endda kun i et begrænset omfang). Disse og andre faktorer gjorde, at bønderne og det agrare og urbane borgerskab indgik et kompromis i forfatningsstriden i 1894, et kompromis der peger frem mod systemskiftet i 1901. Bønderne havde i perioden på den ene side manifesteret en sådan grad af selvstændighed og politisk vilje til at gennemtvinge en borgerlig demokratisk udvikling, at Danmark ikke som Tyskland gik ind i en højtkapitaliseret samfundsudvikling med et statsapparat med en række feudaloide træk; tværtimod kom statsapparatet til at udtrykke de forskellige klassers interesser på en sådan måde, at f. eks. småborgerskabet ikke i det lange løb kom til at føle sig lukket ude af statsapparatet, ligesom husmænd og arbejdere integreredes på en for borgerskabet heldig måde i det borgerligt-demokratiske system. Fremkomsten af

et privat uddannelses- og ideologi-apparat virkede ligeledes i retning af at kanalisere og integrere de forskellige småborgerlige interesser m.v. i den kapitalsatte samfundstotalitet. Men på den anden side viste udviklingsforløbet med al tydelighed omfanget af de krav, som det agrare småborgerskab satte til udviklingen, hvor langt eller kort det var villigt til at gå i sine ønsker om borgerligt demokrati, og at der til trods for en vis form for stiltiende arbejdsdeling mellem bondevenstre og socialdemokratiet i 80'erne og 90'erne var måde med venstrebøndernes sympati for arbejderbevægelsen.

Bevægelser blandt bønderne, toppende i f. eks. riffelforeninger m.v., og bevægelser blandt arbejderne i retning af faglig organisering, strejker m.v. peger hen på periodens karakter af en tid, hvor en „folkelig“ selvorganisering får et forholdsvis stort omfang. En række reformer, kommunalreformer, menighedsreformer, dynamikken i den borgerligt-repræsentative styrelse m.v. integrerer dele af småborgerskabet og storborgerskabet i styrelsesmekanismerne i landet, hvorved resultatet af de „folkelige“ rørelser bliver en tættere integration af stat, småborgerskab og storborgerskab. De mangler i enevældens og højrediktaturets stats evner til at fungere efter de faktiske økonomiske styrkeforhold, erstattes langsomt med en smidigere fungeren. Integreringen af arbejderbevægelsen i den kapitalsatte statslige beherskelse sker derimod ikke i perioden; tværtimod bliver fagbevægelsen knægtet i forbindelse med storlockouten i 1899. Den bevægelse der, formidlet af socialdemokratiet, fører til en integration af fagbevægelse m.v. i statsapparatet henhører under den følgende periode.

For dele af mellemlagene, særlig de intellektuelle mellemlag, havde den demokratiske kamp i 70'erne og 80'erne dannet udgangspunkt for en radikalisering, der på mange måder overskred rammerne for bøndernes krav. Bøndernes krav gik på gennemførelse af borgerligt-demokratiske tilstande indenfor den offentlige styrelse. De byradikale udvidede den demokratiske-antiautoritære front med en række ønsker og krav, fra ønsker om en emancipation af individet i forhold til den borgerlige familie og de borgerlige normer, til krav indenfor venstrefløjen om en egentlig frigørelse af også arbejderklassen, som måske i sit sigte var socialreformatorisk og oplysningspræget (jvf. arbejdet i Stu-

dentersamfundet i 80'erne med dets arbejderundervisning), men som ikke desto mindre i forhold til de da gældende forhold virkede som krav, der potentielt truede de herskende beherskelsesmekanismer.

Et særligt aspekt af denne emancipationskamp er kvindeemancipationen. Netop for denne kamp ses imidlertid klart de objektive begrænsninger, som denne antiautoritære kamp var underlagt. På den ene side havde den økonomiske udvikling skabt en række stillinger for kvinder, der muliggjorde, at en del af kvinderne kunne frigøres, enten fra den borgerlige families tvangssammenhænge eller fra funktionen som feudaloide tyende, jvf. f. eks. udviklingen fra *gouvernante* til folkeskolelærerinde. På den anden side var disse stillingers absolutte tal begrænsede, ligesom en række af de institutioner som f. eks. børneinstitutioner, der skulle danne en anden baggrund for opløsningen af den borgerlige familie, ikke eksisterede, og de spæde forsøg på oprettelse af sådanne mislykkedes. Kvindeemancipationens objektive grundlag var kun et meget begrænset udsnit af højere og mellemste mellemlag.

Den seksuelle og personlige frihed, der også stod på programmet, bl. a. i Studentersamfundet og andetsteds, var ligeledes uden objektiv baggrund. Da bønderne går til højre i begyndelsen af 90'erne, står venstresocialismen overfor en valgsituation, f. eks. eksemplificeret i Pontoppidans og Jørgensens forfatterskaber, enten at alliere sig med arbejderklassen eller at forsøge forskellige former for tredje standpunkter (fra Pontoppidans radikale individualisme uden hold i andet end de intellektuelle mellemlags situation, til Jørgensens antikapitalistiske korporativisme (også Pontoppidan legede i øvrigt med tanken om korporativismen som et muligt antikapitalistisk, antisocialistisk alternativ)). Den personlige emancipation fra firserne ændres gradvis til en eksistentiel beskæftigelse med tilværelsen, der som sit udgangspunkt tog den intime eksistens.

d. Ideologiske reproduktionsapparater: Fasen 1870-1900 er den sidste fase, hvor kirken spiller en afgørende ideologisk rolle. Periodefasen betegner en tilsyneladende hektisk stigning i den religiøse interesse som toppunktet på den bevægelse, der startede i 1830'ernes religiøse røre. Perioden indeholder både kronen på

og den begyndende opløsning af den grundtvigianske bevægelse som et ideologisk redskab for dele af det agrare småborgerskab. Samtidig danner perioden rammen om Indre missions vækst. Den grundtvigianske og frikirkelige bevægelse startede som et led i en kamp for „nærdemokrati“, som en anticentralistisk, menighedsorienteret bevægelse. Efterhånden som bønderne nærmede sig indflydelse på statsmagten, og som den tidligere absolutistiske kirke gik i opløsning, nærmer det tidspunkt sig, hvor den grundtvigianske bevægelse opgår i statens øvrige aktiviteter.

Indre mission startede som en protestbevægelse blandt grupper af befolkningen, der stod marginalt i forhold til den sociale og økonomiske udvikling i anden halvdel af århundredet. Snart satte en række embedsmænd sig imidlertid på bevægelsen, og den blev efterhånden et redskab for en egentlig konservativ disciplinerende aktivitet (særlig takket være Vilh. Becks indsats).

Men mens den egentlige kirkelig-religiøse bevægelse var en hektisk opblussen inden den kirkelige hensygnen i 1900-tallet, var skolen i støt vækst. Rammerne i folkeskoleloven blev fyldt mere ud, bønderne etablerede friskoler, højskoler osv. Gymnasier, realskoler m.v. ekspanderede. Særlig det forhold at der skete oprettelser af realskoler, og at der skete en ændring af gymnasieundervisningen, således at der også blev en matematisk-naturvidenskabelig retning, peger på de ændrede opgaver for skolen i retning af en egentlig kvalificering af arbejdskraften, samtidig med at den ideologiske funktion, „den alment-dannede“, ikke blev afskaffet. Stod ekspansionen i undervisningssektoren i „privatskolens“ tegn, forstået som omfattende alle ikke-statslig-kommunale undervisningsinstitutioner, så så fasen også gennembrudt for en anden „privat“ ideologi-producerende/reproducerende institution: dagbladet. I forbindelse med bøndernes og arbejderklassens organisering oprettes der en række aviser henvendt til disse klasser.

Byernes vækst og den forøgede læsefærdighed dannede grundlaget for opkomsten af kommercielle aviser, der særlig henvendte sig til forskellige former for mellemlag. Typisk er den ferslewske avisconcern, der havde et differentieret tilbud af aviser til de forskellige klasser og lag. Politiken bliver i en kort periode rammen om en form for meningsproduktion, der rettedes til et bredt udsnit af urbane mellemlag af progressivt tilsnit. Avisen i fasen

var lag/klasse-specifik (jvf. udviklingen frem mod 4-bladssystemet i næste periode), selvom grunden til den „kommercielle“ avis, dvs. en avis der henvender sig til flere klasser og grupper, allerede var lagt i perioden, og selvom denne avistype allerede efter århundredskiftet fik forstærket sin markedsandel.

Ved siden af dagspressen undergik ugepressen et stort opsving, og overhovedet kan man sige, at der i perioden skete en grundlæggelse af væsentlige dele af det nuværende massekommunikationssystem.

Udviklingen indenfor bladverdenen er af central betydning for forståelsen af den litterære udvikling, og en beskrivelse af bladenes indhold, politiske profil, klassetilhørsforhold og de ansattes sociale og økonomiske vilkår vil belyse en vigtig del af mellem-lagslitteraturens sociale baggrund.

2. *Livssammenhænge og oplevelsesformer*

De „moderne“ livsvilkår, som vi kender idag, kan man ganske vist spore tilbage til 1700-tallet i form af enkeltelementer, gældende for snævre lag, men først i 1800-tallets tredje tredjedel sker der et kvalitativt gennembrud for en række af de fænomener, som udviklingen af det borgerlige samfund havde gennemtvunget. Først og fremmest den massive urbanisering og opkomsten af en egentlig differentieret og talstærk lønarbejder„klasse“. Endvidere påbegynder borgerskabet suburbaniseringen i forlængelse af udbygningen af jernbanenettet omkring København.

Urbaniseringen (og suburbaniseringen) er en udvikling, der havde stået længe på ved fasens begyndelse. Men en kvantitativ udvikling af næsten kvalitativ karakter kendetegner urbaniseringen fra slutningen af 60'erne og frem til århundredskiftet. I midten af århundredet var det selv i København muligt at opretholde en følelse af en landsbyagtig personalisering af gadeliv og øvrige offentlige sammenhænge. Selvom ikke alle kendte alle, mødte man hele tiden personer, man kendte, og man kunne have en følelse af at eksistere i individualiserbare omgivelser. Men ved slutningen af århundredet har en egentlig anonymisering fundet sted. Man færdes som anonym blandt anonyme, handler og forlystes sammen med anonyme personer, overfor hvilke man optræder med en social maske af en anden karakter end den tidligere

standsbundne maske og med en adfærdsform, baseret på mere omfattende sociale relationer. En cirkulations sfære, hvor man tilsyneladende står overfor hinanden som frie og lige individer, sætter sig afgørende igennem. Mens Holbergs lakajer måtte foretage en overskridelse af normsystemet for at føle sig som herrer ved falskeligen at trække i herrens klæder, kan Franz Pander fuldt legitimt kompensere for lønarbejdets ydmygende slaverolle ved på en fridag at trække i sit gode tøj og lade sig betjene på en anden restaurant. Tjenesteydelser står åbne for alle og enhver, der har penge på lommen. Adskillelsen mellem arbejds sfære, cirkulations sfære og intimsfære er ved at fuldbyrdes, med deraf følgende anlæggelse af forskellige masker, der opfattes som frie roller. Tjeneren Franz Pander leger med tjenerrollen, som om herretjener-forholdet var et rollespil (modsat standskaracteren, der var knyttet til standen, bøndernes bondskhed, herrerens herlighed osv.), selvom hans muligheder for at indgå i rollespillets frihed er begrænset af arbejds sfærens tvangsmæssigheder. Individ-identiteten er så summen af de forskellige roller, ikke satte af nogle mere fundamentale bestemmelser. Beskrivelsen af dette rollespil, set i sammenhæng med oprettelse af demokratiske institutioner, er beskrevet i skuespillet „Godsejeren“ af husmand S. Petersen: En godsejer forsøger ved et vælgermøde at tilrane sig formandens autoritet, for vælgermødeformanden har i „civillivet“ en lavere socialstatus. Men han bliver belært om, at *i denne forsamling* er formanden den fornemste person, selvom han i andre sammenhænge har andre former for status.

Urbaniseringen, i kombination med adskillelsen af arbejde og privatliv, medførte en udskillelse af arbejdsfunktion fra privatstatus. Mens herremandens udfoldelse i høj grad direkte var en gennemskuelig repræsentation af hans socio-økonomiske realfunktion, indgår de urbane individer i højere og højere grad i privatsammenhænge, hvor mandens økonomiske formåen delvis henligger i et halvmørke for privatverdenen. Dermed opstår der en spaltning mellem social og økonomisk myndighed i arbejdsverdenen og det skin af social betydningsfuldhed, der fremvises i form af privatlivets statussymbolisering. (Den borgerlige sociologiske interesse for socialstatus er således ikke en irrelevant beskæftigelse, når blot man holder sig „skinkarakteren“ af denne statusudfoldelse op mod tvangsbestemtheden i arbejdslivet og det mo-

ment af fordrejning der sker mellem arbejdssfære og intim- og cirkulations sfære). I sin hektiske udfoldelse i den sidste tredjedel af århundredet kan denne, af den større adskillelse af arbejde og privatliv frembragte statusjagt, ses f. eks. i klunkeriet, den helt manierede bestræbelse i retning af prangende interior decoration. Samtidig kan selve dette forsøg på privatisering og personliggørelse ses som en defensiv handling i forhold til den stadig stigende anonymisering og som et modtræk mod den stigende „almengørelse“ af tingsverdenen ved overgang til industriel vareproduktion.

Mens tidligere tiders offentlige samkvem havde været tilknyttet forlystelser af den ene eller den anden art eller tilknyttet arbejdet, er selve varerealiserings og dens institutioner i højere og højere grad ved at indtage en selvstændig placering som „offentlig forlystelse“. Gadebilledet begynder mere og mere at blive præget af varerealisering; forretningerne bliver mere og mere steder for sociale oplevelser og en minimal social kontakt: det funktionsrettede besøg hos skrædderen eller skrædderens besøg i hjemmet bliver i højere og højere grad afløst af en forlystpræget tur til varehuset, hvor ikke købet, men beskuelser af varerigelig heden som principielt frie potentialer for lyst bliver det afgørende. Statuer og andre offentlige anlæg afløses af reklamer og firmanavne som de elementer, der præger gaderummet.

Som modtræk mod marginaliseringen, „ensomheden i storbyerne“ osv., der bl. a. var et resultat af opbrydningen af sammenhængen mellem arbejdssamvær og fritidssamvær og opbrydningen af familierelationerne, sker der en opbygning af en række foreninger, klubber osv., der skal erstatte et umiddelbart fællesskab opbygget omkring en fælles arbejds- og fritidsudfoldelse. Denne organisering, bl. a. omkring særlige „interesser“ af begrænset omfang i forhold til totalpersonligheden, var startet i borgerskabet allerede i slutningen af 1700-tallet, men vinder nu yderligere frem i hjemstavnsforeninger, sangforeninger, kegleklubber osv. En række af disse foreninger er organiserede af borgerskabet for at modvirke uheldige tendenser i en alt for „rodløs“ arbejderklasse. Den opbygning af et offentligt forlystelsessystem, der var startet i tidligere faser, f. eks. opbygningen af privateatre, tivoli, restauranter (f. eks. danserestauranter), fortsætter med forøget intensitet.

Kombinationen af en i borgerskab og mellemlag rigid seksualmoral, der er styret af disse lags objektive reproduktionsbetingelser, med den af urbaniseringen og proletariseringen frembragte prostitution m.v. producerer umiddelbart den borgerlige mellemlagsmæssige dobbeltmoral. Men endvidere frembringer interaktionsformerne i stigende grad en anonymiseret førlystpræget erotisme. Det måske reneste udtryk for en sådan relation er Sophus Claussens *På Skanderborg Station*, hvor digteren står overfor en person, der udover hendes tilhørsforhold til borgerskabet og hendes brune øjne er et anonymt kvindeligt seksualobjekt, der manifesterer en erotisering af omverdensrelationerne.

Den af urbaniseringen satte naturdyrkelse antager nye former. Suburbaniseringen er en af formerne. Borgerskabet flytter op ad strandvejen eller ud til en af de nordsjællandske søer og tilbringer måske sommeren ved Nordsjællands eller Skagens kyster. Digterne er ved at udskifte indsøbeskrivelser med havbeskrivelser; søerne er ved at blive gadekær i de forstadsbebyggelser, der skyder ud langs jernbanerne. De krops-og-seksual-emanciperende træk i borgerskabets og mellemlagenes udvikling som følge af de forbedrede sociale vilkår i slutningen af århundredet viste sig f. eks. i ansatserne til et badeliv, hvor en ganske vist sublimeret kropsudfoldelse og exhibitionisme kunne komme til udfoldelse, omgivet af kystlandskabets og havets ikke-industrielle „naturlighed“.

På den ene side fører den stigende naturbeherskelse til en stigende sækularisering af naturen. På den anden side fører den stigende urbanisering – i det omfang den opfattes som en negativ tvangssammenhæng – til, at en form for verdslig naturdyrkelse og naturmysticisme videreudvikles og omstruktureres. I stigende grad bliver det den helt „uproduktive“ natur, havet, bjergene, „isødet“, der bliver genstand for denne dyrkelse, ligesom himmelrummet, skyer, sol osv. fremfor den organiske natur, der i højere grad stod i centrum for den foregående periodes naturdyrkelse. Naturdyrkelsen indgår socialpsykologisk i sammenhæng med en stigende følelse hos borgerskabet og mellemlag af en decentreret af subjektet, subjektet som bestående af en række disparate elementer, hvoraf dele var naturgroede, andre kulturskabte. Det klasse- og lagspecifikke i disse opfattelser kan man se ved at sammenligne mellemlags- og borgerlitteraturen med det

agrare småborgerskabs litteratur, hvor naturen og mennesket indgår i et samspil, formidlet af arbejdet; den produktive omgængelse med naturen fører til individets selvudvikling og selvformning, ikke dets re-kreation.

3. Klasseproblematik og subjektproblematik i mellemlags-litteraturen 1875–1900

a. *Den litterære udvikling:* Som overgangsfigurer til århundredets sidste fjerdedels litteratur står Drachmann og Topsøe (og i nogen henseender Jacobsen). Fundamentet for *Drachmanns* forfatterskab er hans forankring i de højere mellemlag, der på mange led der var integrerede i det højere borgerskab. Både ved barndoms-miljø og senere indgik han i et sådant københavnsk borgermiljø, sideløbende med hans „boheme“. Variationer i dette borgerskabs klassebevidsthed og holdninger til socialisme og bondevenstre reflekteres i hans forfatterskab, hvor der indimellem hovedlinjen i forfatterskabet, videreførelsen af en modificeret romantisme til opimod slutningen af 80'erne, indtages ultra-radikale positioner overfor såvel det litterære venstre som bondevenstre. Som stående udenfor det egentlige borgerskab kunne han „rapportere“ om, hvad der foregik ude i verden, og indramme det i en fundamental romantisk forestillingsverden. I forfatningskampens kulmination fra slutningen af 70'erne til slutningen af 80'erne tilslutter han sig da også mere og mere et mere rigtigt borgerligt-biedermeierisk standpunkt, erstatter forfatningskamp med nationalisme, ja skaber netop i estrupiatets glansperiode en række nationalromantisk-korporative værker.

Det socialiseringsmæssige grundlag for forfatterskabet er beskrevet i *En Overkomplet*, hvor et klassisk borgerligt-ødipalt socialiseringsforløb beskrives: I en videreførelse af Schacks *Phantasterne* beskrives, hvordan problemerne omkring mellemlagens lagsmæssige reproduktion forsøges løst ved inderliggørelse af faderideal: Den unge Erik Dahl er opflammet af incestlignende betagelse af en ung kvinde, men straffes af faderen for „manglende flid“. En påfølgende drøm artikulerer kastrationstruslen, og sønnen inderliggør faderens arbejdsnormer, begynder flittigt at renskrive faderens manuskripter, være flittig i skolen m.v., med det

resultat at sønnen reproducerer faderens sociale indplacering. Plejebroderen, der ikke har inderliggjort den faderlige autoritet, deroueres, og hans problemer løses kun ved, at han forflyttes til Texas, hvor hans førborgerlige egenskaber kan komme til udfoldelse. At også Drachmann selv inderliggjorde sådanne borgerlige arbejdsnormer, frembyder hans omfattende forfatterskab tilstrækkelig vidnesbyrd om, selv om dobbeltfigurtemaet viser, hvilke omfattende personlighedstræk denne socialisering udskød og dissocierede.

Udover at en borgerlig primærsocialisering havde inderliggjort en række træk, der fik betydning gennem hele livet, (en overjegynderliggørelse med ambivalens overfor samme i form af autoritetsambivalens), spillede sekundærsocialiseringen en afgørende formende indflydelse på hans forfatterskab. Fliden var ikke alene sat af inderliggjorte normer, men også af en bevidstheds-, „industri“, i kombination med nødvendigheden af at skrive for penge. Sidste tredjedel af 1800-tallet er *Bohemens* klassiske periode. Bevidsthedsindustrien efterspurgte intellektuelt arbejde i et hidtil uset omfang, men udbudet af intellektuel arbejdskraft var også stort. Overalt gennem aviser, teatre og forslag kæmpede intellektuelle om adgang til medierne og derefter om publikumsgunst. Overlevelse krævede arbejdsomhed og markedstæft, publikumstæft. Overalt måtte en intellektuel være på stikkerne for at finde et „interessant“ motiv, en interessant, dvs. salgbar attitude. Denne daglige markedsføring i „konkurrencens daglige fægtning“, som det hedder hos Bang, fastholdt for en række forfattere på afgørende vis de småborgerlige træk, som de måtte have erhvervet sig under primærsocialiseringen. I og med at det købedygtige publikum var borgerskabet og småborgerskabet, opstod der netop blandt intellektuelle en endnu større modsætning mellem de holdninger og produkter, der var salgbare, og de produkter, der udtrykte deres egne livsvilkår, og/eller de produkter, der udtrykte den i arbejdssituationen oparbejdede håndværksmæssige selvfølelse og identitet. Samtidig blev mulighederne for dannelsen af en fællesfølelse indenfor bohememiljøet, betinget af forfatternes objektive fællesinteresser overfor massekommunikationsindustrien, modvirket af deres indbyrdes småborgerlige modstillethed i konkurrencen. Ligeledes blev mulighederne for en ægte lagsidentitet modvirket ved, at privatlivet blev en forlængelse af mar-

kedsføringen (jvf. Bangs selvpromoverende udstillen af særheder i markedsføringsmæssig øjemed, Drachmanns ditto) og af, at de netop som *bevidstheds*producenter blev inficeret ved at producere produkter for et borgerligt publikum, der imødekom dette publikums interesser og holdninger. Og endelig var modsætningen for dem særlig stor mellem den for deres reproduktion nødvendige arbejdsdisciplin og den hyppigt af de ydre livsvilkår bestemte indgåen i en proletarisk/pjalteproletarisk sammenhæng. I denne var tvangen ydre-objektiv og ikke inderliggjort. Og her kom de i berøring med en forlystelsesindustri og et pjalteproletariat, der udgjorde en halvverden, og som var henvist til at klare sig i eksistenskampen ved alle mulige former for prostitution i forhold til borgerskab og småborgerskab.

Socialiseringsmæssige, erhvervmæssige og historiske årsager indgik således et samspil i formningen af karakteren af Drachmanns udviklingsforløb: som den der på trods af en sympati for „de lavere lag“ og en vis ’oprørerisk“ modvilje mod autoriteterne i sine skrifter foretager en omverdensbeskrivelse, der på fundamentale punkter er i overensstemmelse med borgerskabets ønsker og behov. Intimskildringer, rejser, små gys ved tanken om revolution og en attituderelativistisk identifikation med „modstanderen“, naturdyrkelse, nationalisme, en stigende sanselig frigjorthed i forhold til det tidligere borgerskabs mere bornerte sanselighed (Drachmanns lille dydsintermezzo i begyndelsen af 80-erne er af småborgerlig, ikke storborgerlig art) i en dobbeltmoralisk konflikt med intimitivet; disse elementer og flere indgår i alle mulige blandingsforhold i forfatterskabet.

Harmoniseringen og sammenfatningen af de sociale erfaringer byder imidlertid på stadig stigende problemer og i *Forskrevet* fra 1889 sker sammenfatningen kun ved voldsomme korporativistiske ansatser. Romanen slutter med at hovedpersonen ser ned på gaden, hvor arbejdermasser og trafik begynder at haste til arbejde. I en fantasisekvens forvandles dette til et syn af et fjendtligt angreb på København, hvor „folket“ under indtrykket af bombardementets rædsel osv. forenes. Billeder af rædsel, død og destruktion afløses af forsvarsvilje“/.../Sludder, hold Kæft med Højre og Venstre; – „Frivilligt Mandskab frem til Forter og Befæstningen!“ Hurra! Hurra! dér er Bentzen-Overgaard og Europærerne – og Nørager og de Danske; – Vrøvl, vi er alle Danske –

man har overfaldet os, og vi er uforberedte – som altid. –Er Befæstningen for svag? – rimeligvis –der er ikke Stunder til at tænke derpaa. Hvor er Socialdemokraterne? – dér er Socialdemokraterne – Masser, Masser – Hurra!

Til Arbejde, Liv eller Død.

Og de gaar frem under Fanen; den er rød – med et hvidt Kors i.“ Og udgangslinjerne „Og frem og ud stormer Mændene – dér hvor Skumringen blander sine Skygger i Røgen og hvor Skuddene glimter. Skuddene drøner, Røgen tætnes, Raab høres – ingen Eder ... Sang.

De synger:

Og faldt et Folk i Kærlighed
Staar Folket op paany.“

Som sanger for soldaterfolket forener Gerhardt dette. Klassekampen er erstattet af kampen mod „fjenden“ et uspecificeret folkefremmed element i en korporativistisk beskrivelse.

Også *Topsøe* har sit udgangspunkt i en Schacksk dannelsesproblematik, hvis ratio i sidste instans er den problemløse integrering i det borgerlige samfund; og med hans tættere integrering i samme lykkes det også på romanplan at give en mere konfliktløs fremstilling af problematikken. Han stammer fra mellemlaget, gør karriere indenfor bladverdenen, bliver redaktør og er på mange punkter en veltilpasset mand. I *Jason med det gyldne Skind* beskriver han det borgerlige arbejdes og den borgerlige driftbeherskelses forædlende indflydelse, og her beskriver han en profan lykke som læge (intellektuel småborger) og giftermål med en præstedatter i kontrast til integration i det højere aristokrati og andre ambitioner i retning af adel og højere borgerskab. Også politisk var *Topsøe* manden i midten, der forsøgte at styre en moderat-borgerlig kurs, en kurs han imidlertid ikke fandt større gehør for p. gr. a. klassekonstellationerne på det pågældende tidspunkt (han var redaktør på et højreblad og indgik derved formelt på højrefløjten). Ligeledes hos ham er der en profan-borgerlig grundholdning, hvor den guddommelige styrelse kun indtager en behersket plads. Funderingen ligger ikke hinsides, men i forsøget på etablering af en lagsidentitet, den jævne læge/ingeniør (redaktør) i særskilthed fra det egentlige borgerskab, i forhold til hvilket der lurer latente konflikter. Formidlingen mellem arbejdsfære og intimsfære rummer konflikter som er løsbare.

Men fra Jason fra 1875 til *Nutidsbilleder* fra 1879 sker der en mærkbar stigning i utilpassetheden, manifesteret i en stigende beskrivelse af og afstandstagen fra de stigende klasser, særlig markeret ved portrættet af proprietæren, „fremskridtsmanden“ og folketingsmanden Harald Holst der ved ægteskab forbindes med en bankdirektør og jernbaneentreprenør. Optikken gennem hvilke disse nye borgerlige lag ses er de dannede embedslags, hvis dannede afmagt og begyndende sociale derouting giver sig udtryk i embedsmandssønnen Flemmings sære magtesløshed og veghed, der først tilslut afløses af beslutningen om at blive herredsfoged på en epidemiramt ø. De ærlige og omhyggelige embedsmænd bliver magtesløse ofre for folketinget og ministrene, således i forbindelse med en sag, hvor Holst er ved at berøve moderen til hans veninde hendes eneste udkomme, et færgegårdsprivilegium og hvor sønnen og embedsmandsfaderen i deres ærlighed finder formelle fejl ved privilegiet, der yderligere vil reducere erstatningen for privilegiet og dermed forstærke vennernes deroute. Dermed er det deroutingstema, der omhandler de ædle men handlingslammede embedslags deroute overfor bønder og borgere, anslået, og dette tema gennemspilles i en række senere romaner, særlig i Bangs og den sene Pontoppidans. Og endvidere en række andre temaer i den reaktionære kapitalisme-kritik: f. eks. den økonomiske udvikling som humbug og svindel, jvf. f. eks. kritikken af Holsts „tåbelige“ regnskabssystemer, der ikke alene opstiller et driftsregnskab for hele bedriften, men også udskiller de enkelte elementer: „Han førte et overordentligt fint og indviklet Regnskab, i hvilket alt var udstykket i saa mange Enkeltheder som muligt, med selvstændige Budgetter; Mosen havde ogsaa sit“.

Men præmisserne for skildringen er stillet af den mere intense klassekamp under forfatningskampen, og overskrider derved på en række punkter den implicite glorificering af den enevældige paternalisme. Samfundet består af forskellige klasser og miljøer der har særskilte interesser, der tørner sammen, ganske vist her kun i folketinget som f. eks. i privilegie-striden.

Den relative tilpassethed, der er manifesteret hos Drachmann og Topsøe, en socialisering der på trods af problemer fører til en klasse- og lagsintegration, er fraværende hos *J. P. Jacobsen*. Et

ekstremt socialiseringsforløb blokerer en social integrering, men blokerer den i et sådant omfang, at han ikke på samme måde som senere forfattere erhverver nogen form for lagsidentitet, der kan danne et samfundsmæssigt fundament for en social protest. Faderoppgøret disponerer ham for at deltage i en antiautoritær bevægelse (Det moderne gennembrud), og denne antiautoritære tilslutning sker særlig i form af ateismefremstillingen. Men samtidig fungerer hans litterære produktion som kompensation for de i opvæksten stedfundne blokeringer, og den sociale fremtræden for protesten er hovedsagelig det højere agrarborgerskab (*Mogens, Niels Lyhne*), ligesom dele af adelsbeskrivelserne i *Marie Grubbe* er fremtrædelsesform for hans sociale selvfølelse. Han er i sin forfattervirksomhed „Grande d'Espagne“, hans professionelle selvfølelse kan ikke udtrykkes ved sig selv, men ved en sammenligning med en førborgerlig aristokratisme, en forsvarsposition som bl. a. Bang og den sene Pontoppidan også betræder. Denne adelsmaske er ikke primært udtryk for en identifikation med godsejerinteresser, derimod for en samfundsmæssig utilpassethed, som ikke på meningsfuld måde kan fremstille og forstå sin funktion indenfor samfundsmæssige rammer. Mens adelsmasken imidlertid for Bang og Pontoppidan har en umiddelbar kritisk retning mod det borgerlige samfund og borgerskabet, er Jacobsens bundet til intimiteten, privatheden. Kunne Drachmann se sit digteriske arbejde både i form af en identifikation med en embedsmandsmæssig arbejdsdisciplin (jvf. *En Overkomplet*) og i den vandrende sangers skikkelse, en skikkelse der implicerer en positiv oplevelse af publikumsrelationen, sangeren som almenmenneskelig-folkelig talerør, fungerer Jacobsens professionsforståelse i et samfundsmæssigt negationsforhold, der i sin umiddelbare fremtræden er regressiv.

En række forhold gjorde, at der fra slutningen af 70'erne til begyndelsen af 90'erne kunne fremstå en litteratur, der var baseret på en selvstændiggørelse af dele af de særlig københavnske intellektuelle mellemlag, i afstand fra både agrarborgerskab og nationalliberalt byborgerskab og med en forsøgsvis reflektering af intelligentsiaens relationer til de forskellige klasser og dens rolle i forhold til disse klasser.

Med differentieringen af samfundet i anden halvdel af århun-

dredet sker der en større og større udskillelse af dele af den akademiske og intellektuelle verden fra borgerskabet. Studenter, timelærere, journalister, forfattere er i stigende grad løsnede fra en tyende-, klient- og embedsmand-rolle i forhold til borgerskabet, særlig hvis deres miljømæssige baggrund på forhånd isolede dem på den ene eller anden måde i forhold til borgerskab og embedslag. Deres antal var tilstrækkeligt til, at de i København kunne danne miljø, et miljø hvis foreløbige højdepunkt blev dannelsen af Studenterfamfundet i begyndelsen af 80'erne, men hvis forløbere i form af fraktionsdannelser i forhold til Studenterforeningen strækker sig tilbage til begyndelsen af 60'erne. Bøndernes modstand mod Estrupstyret hjalp dem til for det første at bevidstgøre deres modstand mod agrar- og byborgerskab, for det andet ved i begyndelsen at fremstå som en mulig alliance-partner i kampen mod forskellige autoritære samfundsstrukturer. Brødrene Brandes, der på en række punkter ved deres borgerlige baggrund og deres vedvarende tilknytning til borgerskabet i henseende til sociale og økonomiske omstændigheder havde en atypisk socialbaggrund, bibragte intelligensen et radikalt-borgerligt samfunds- og historiesyn, der ved sin kombination af en afgørende *historisering* af forståelsen for den historiske situation og den bl. a. af klassebaggrunden udsprungne *historieoptimisme* (der som „historien“ viser i nogen grad var i uoverensstemmelse med de halvderouterede lags egen sociale situation). Fremkomsten af arbejderbevægelsen, herunder af en socialdemokratisk presse, var medvirkende til at artikulere en række sociale erfaringer, som lønarbejdet som timelærer, som journalist eller lignende, eller som selve den pjalteproletariske eksistens, som visse af laget levede under (jvf. f. eks. den unge Johannes Jørgensen), havde bibragt disse. En del af Studenterfamfundet begynder at alliere sig med arbejderklassen. Arbejderoplysning m.v. er de former, hvorunder denne begyndende alliance tager form.

Beskrivelsen af denne selvstændiggørelse kan tage sit udgangspunkt hos *Sophus Schandorph*. Han blev født i 1836 som søn af en større vognmand i Ringsted. Efter embedseksamen ernærede han sig som timelærer i København, indgik i et ateistisk, intellektuelt miljø der ligeledes distancerede sig fra nationalliberalismen. Efter nogle senromantiske digte m.v. skriver han, under indfly-

delse fra Brandes og de franske naturalister, en række romaner der får afgørende indflydelse på romanens videre udvikling i perioden. Det nye i særlig Schandorphs romaner er to sammenhængende forhold: En udvikling af klassebeskrivelse og klassebevidsthed, og en „naturalisme/materialisme“ i den forstand, som vil blive behandlet nedenfor.

Udgangspunktet for klasseproblematikken er den langsomme fundering af en implicit og sine steder eksplicit fortælleroptik, der stiller fremstillingens forankring *udenfor* en direkte tilknytning til samfundets hovedklasser- og lag, (agrarstor- og småborgerskab, bystor- og småborgerskab, embedslag). Det er den borgerligt-radikale intelligens' optik, hvis forståelsesrammer ganske vist er sat af dette borgerlige samfund, men som ved sin særlige placering er i et fremmedhedsforhold til dette. Udgangspunktet er opgøret med den nationalromantiske tradition. I en række fortællinger og romaner fremstiller Scandorph et billede af det danske klassesamfund med fremhævelse af klassekarakteren af individernes fremtræden, handlinger og psykologi, baseret bl. a. på deres økonomiske interesser og intime livsomstændigheder, herunder særlig beskrivelsen af præstestanden og dermed religionen, ikke i dens ideelle aspekt (f. eks. tro/tvivl), men i dens klasse-mæssige funktion, beskrivelser af embedslagernes korrupsion og avisernes pressecensur og kulturlivets sammenhæng med borgerskabet, fremstilling af bønder og arbejdere som besiddere af individualitet som andet end som objekter for borgerskabets betragtninger. Beskrivelsen af et samfund, hvor klassekarakteren er det fundamentale – i den dobbelte betydning af ordet klassekarakter –, udgør det afgørende nye hos Schandorph. Begrænsningerne ligger i den manglende indsigt i den social-økonomiske fundering af dette klassesamfund med deraf følgende manglende alliance-muligheder og begrænsninger i indsigten i den radikale intelligens' egne sociale indføjning. Måske under inspiration af grundtvigianismen, men i distance fra denne, afsluttes Thomas Fris' livsforløb med, at han *p. gr. a. arv* kan nedsætte sig som fritstillet intellektuel, der i al almindelighed kan drive oplysningsvirksomhed overfor bønder og skolelærere og slutte som venstre-folketingsmand.

Endnu mere eksplicit behandles de intellektuelle mellemlags problemer i en roman fra året efter (1882), Gjellerups *Germa-*

nernes lærling, der handler om en ung mand, der er den uheldige kombination landsby-lærer og højre-sindet, idet lærerstanden på landet var i lommerne på venstrebønderne ved stillingsbesættelser m.v. Han er politisk fremmed for bønderne og nærmere knyttet til præster, godsfunktionærer og andre konservative lag.

Han kommer til hovedstaden og læser til cand. theol., men i dette miljø der indbefatter både byborgerlige og intellektuelle radikalistiske elementer mister han både troen og højre-overbevisningen og nu er han som potentiel præst lige så isoleret i forhold til det højre-præstemiljø som han tidligere har orienteret sig imod. Den grundtvigiansk-frikirkelige-bondeorienterede præstelighed spiller ikke nogen rolle i romanen, og byradikalismen var da også delvis uforenelig med denne. De intellektuelle er et lag mellem hovedklasserne og må forsøge at alliere sig med disse, idet de ingen selvstændig styrke besidder. Skak-mat-situationen „løses“ ved at den unge mand opstiller som folketingsmand for venstre, selvom der også er andre momenter i romanen der – som titlen – peger andre steder hen, f. eks. i retning af en orientering mod Tyskland, idet efterhånden en tysk *national*-identitet erstatter en *lags- og klasse*-identitet for mange intellektuelle. Fra århundredets slutning og fremefter bliver Danmarks placering mellem de dynamiske industrimetropoler Tyskland, England og i stigende grad USA af stor betydning også for bevidsthedsdannelsen. De førborgerlige gevandter omkring den tyske ekspansion der kom til udtryk i f. eks. feudalnostalgi, urgermanisme osv. øvede indflydelse på nogle, mens andre fra mellemlaget integreredes i en angelsaksisk imperialistisk forståelsesramme, således f. eks. Johs. V. Jensen.

Et element af den „naturalistisk-materialistiske“ skrivestil, som spillede en stor rolle for „gennembrudsforfatternes“ betydning for samtiden, er den omfattende krops- og driftsbeskrivelse. Denne „naturalistisk-materialistiske“ krops- og driftsbeskrivelse har to hovedaspekter.

Det ene hovedaspekt er det socialdarwinistiske aspekt: mennesket skildres som et kropsligt-kødeligt væsen, hvis egoistiske privatinteresse er styrende for dets handlinger i en atomistisk egoisme, som ikke er underlagt nogen hierarkisk-central autoritet, der kan styre en sublimering og indordning af den egoistiske drift

under en almen normering. Styringen er en profan tilværelseskamp, hvor de bedst egnede overlever (forsåvidt i sit resultat „teologisk-guddommelig“ i samme forstand som liberalisternes tro på markedets perfekte funktion for almenvellet). Denne fremgang gennem konflikt erstatter fremgang gennem hierarkisk-organisk harmonisk vækst. Dette aspekt har igen en dobbeltfunktion: på den ene side repræsenterer socialdarwinismen dele af mellemlagenes forsøg på en rationalisering af de voldsomme klasse-mæssige forskydninger, der foregik omkring dem, en rationalisering der på en eller anden måde kunne legitimere udviklingen; på den anden side er denne „naturalistisk-materialistiske“ fremstilling en kritik, der er båret frem af afsky for det borgerlige samfunds blotlæggelse af en sådan partikulær egoisme, forbundet med en i klassebaggrund og socialisering funderet afstandstagen fra en usublimeret drift-begær-udfoldelse.

Men det andet hovedaspekt er det „bakhtinske“: særlig de forfattere som var opvokset i kontakt med bønder og arbejdere var gennem den biedermeieriske-borgerligt-romantiske eller blot religiøse erfaringsramme underkastet en censurering, der fortrængte eller udgrænsede omfattende aspekter af deres umiddelbare erfaringer, f. eks. en underklassekropslighed og profanitet i tale, handlinger, forståelse osv. Ved den social-økonomiske udviklings sprængning og dementering af fundamentale træk i den censurerende og udgrænsende forståelsesramme blev disse erfaringsområder potentielt fritstillede til beskrivelse i en form, der havde subversive potentialer i forhold til en borgerlig forståelsesramme (f. eks. Schandorph og Pontoppidan).

Disse aspekter af „naturalismen“ er således modsigelsesfulde, taget som helhed, men også indenfor de enkelte forfatterskaber, hvor vægten mellem emancipatoriske og regressive aspekter forskydes fra værk til værk (jvf. f. eks. Pontoppidan, hvor dominansen af de progressive aspekter afløses af de regressive i takt med opløsningen af den progressive front og med indre-socialiserings-mæssige faktorer).

Den radikale intelligens' allianceproblem ekspliciteres af *Henrik Pontoppidan*. Denne præstesøn havde under indflydelse af den socio-økonomiske udvikling og formidlet af radikalismen forladt en uddannelse, der ville føre ham frem til en stilling som teknisk

funktionær for staten eller borgerskabet til fordel for en eksistens som fri intellektuel. Men bl. a. af miljømæssige årsager og p. gr. a. det historisk senere tidspunkt han indtrådte i radikalismen på, stillede forholdet til det klasse-mæssige grundlag for radikalismen sig stærkere for ham end f. eks. for Schandorph. Han forsøgte i højere grad at nærme sig bønderne, der da for ham stod som venstrekræfternes eneste klasse-mæssige basis, og han forsøgte endda ved ægteskab at knytte sig til bønderne. Men han opdagede snart, at omend bønderne stod for frihed og lighed, så undertrykte og udbyttede de landproletariatet og tyendet. I en række skildringer af disses kår – der har hentet inspiration fra aspekter af skolelærerlitteraturen og fra Schandorph – giver han en skildring af landproletariatets vilkår, der tydeligere end tidligere sammenknytter sammenhænge mellem udbytning og ufrihed og fremstiller, hvorledes den socio-økonomiske struktur modvirker frihed og lighed. Skuffelsen over bøndernes uvillighed til på afgørende vis at sætte sig op mod Estrup-diktaturen bestyrker denne kritiske holdning overfor bønderne. Tyendet og landproletariatet dannede imidlertid ikke noget selvstændigt grundlag for en samfundsomvæltning, og efterhånden som tidspunktet for kompromisset mellem bønderne og højre nærmede sig, trak han sig tilbage til positionen som fritstillet kritisk borgerlig intellektuel, der ganske vist ved ægteskab og delvis øvrige miljø nærmede sig borgerskabet, men som på nogle punkter forholdt sig stadig mere kritisk til borgerskabet (uden derfor at nærme sig det, som i 90erne efterhånden kunne anes som borgerskabets modpol, den sig organiserende arbejderklasse).

Andre tendenser i de intellektuelle urbane mellemlags forhold til samfundsudviklingen repræsenteredes af Herman Bang, Stuckenberg og Johs. Jørgensen. Hos disse artikuleredes intelligensens problemer immanent, selvom sidstnævnte under indflydelse af arbejderbevægelsens udvikling og bl. a. formidlet af studenter-samfundsproblemstillinger tydeligt var influeret af det problem, som fremkomsten af arbejderklassen stillede for de intellektuelle mellemlag. Deres fælles udgangspunkt var degradationsoplevelser i forholdet til borgerskabet, for Bang formidlet af erfaringerne som journalist og forfatter, for Stuckenbergs vedkommende bl. a. af erfaringerne fra timelærerarbejdet og for Jørgensens vedkom-

mende oplevelsen af en pjalteproletarisk eksistens som student. For alle tres vedkommende var den sociale problematik indvævet i en seksuel.

Af bl. a. miljømæssige og socialiseringsmæssige årsager tilsluttede *Bang* sig ikke den radikale intelligens. Hans emancipationsforestillinger knyttede sig i høj grad til hans forfattermæssige arbejde. De erfaringer han som journalist og forfatter gjorde med hensyn til intelligensens stigende underlagthed under kapitalens valoriseringsbehov (særlig i form af avisarbejdets direkte underlagthed under borgerskabets interesser), og registreringen af, hvor gennemgribende individerne blev påførte sociale masker, førte til, at han „videreførte“ Jacobsens forsvarsstrategi: han knyttede sin sociale identitet til en håndværksmæssig selvfølelse, der kom til udtryk som en „aristokratisme“, en arbejds ethos der benægtede sin egen samfundsmæssighed, men i en samfundsmæssig omend regressiv metaforik.

Stuckenberg repræsenterer en yderligere deroute og opløsning af troen på intelligensens funktion. Han startede som studenter-samfundsradikaler, men under indflydelse af en kombination af den politiske udvikling henimod kompromisset mellem bønderne og højre, en intimproblematik og hans arbejde som timelærer, bevæger han sig hen mod en fortrængning af sin samfundsmæssighed, en selvfremsstilling der sammenstiller intimerfaringer og naturfremsstilling. Hans samfundsmæssige indføjning i arbejdet fremstilles ikke som individets selvudfoldelse, men som et forskelsløst lønarbejde. I *Fagre ord* optræder arbejdet på magisterkonferens og doktordisputats, der benævnes som skulle det have karakter af en individuel selvudfoldelse, men i beskrivelsen optræder det som forskelsløst, kontinuerligt arbejde, der er fremmed for personens individualitet. Fylden opstår i intimoplevelser og en fænomenologisk registrering af naturen, der ligeledes er depersonaliseret, men fuld af en stofflig-æstetisk fylde, diskontinuitet og specificitet, der optræder som erstatningsdannelse for det omgivende ufremstillige samfund. Fylden er forsvundet fra individet til træerne, sneen, bladene, den årtidsmæssige vekslen; individerne er ikke afgrænsede personligheder; selv navngivningen har snarere karakter af anonymisering end individualisering. Den naturmytologiske indfatning af intimerfaringerne er ikke metafysisk i den forstand, at den på nogen måde postulerer en okkult sam-

menhæng i refleks af en guddommelig orden, men er en metaforisk-forskudt fremstilling af forestillinger om autenticitet. Kærlighedens ufremstillelighed som autentisk erstattes af kærlighedsudviklingen som en årtidscyklus, for derved at fremstille en autenticitet som er autentisk på trods af fraværet af autentiske subjekter. Selvom vi ikke er herrer over vor perception af årtidsforløbet, er denne perception dog smuk, dog præget af en autenticitet, der er fraværende på det sted hvor subjektrollen skulle udfolde sig, i forholdet til det samfundsmæssige arbejde, i forhold til de intime sammenhænge. Det forhold at Stuckenberg var gift med en stærk kvindelig personlighed, der i sin styrke nægtede ham den erstatningsoplevelse af dog i den intime sammenhæng at stå som et autentisk subjekt som kompensation for yderverdenens berøvelse af samme, kan have spillet en rolle for udviklingen (jvf. hendes medforfatterskab til *Fagre Ord*), men allerede i de første romaner fremstilles følelser af automatisme.

Bangs funderer sig i den småborgerligt-aristokratiske afvisning af det borgerlige samfund udgjorde en position, som fortsættes frem i 1900-tallet som stedfortrædende „klassebevidsthed“; Stuckenbergs opløsning af subjektet i fænomenologi og mytologisk naturalisering og den deraf følgende æstetiserede oplevelse af „subjektet“ som blot passiv bærer og nyder af sine sanseindtryk og fortrængningen af enhver form for erkendelse af den samfundsmæssige indflydelse på denne sansning og på formningen af dette passivt sansende individ, der kun konstituerer sin identitet ved summen af dets æstetiserede sansninger, bliver en anden holdning, som peger frem på centrale intellektuelle mellemlagspositioner i 1900-tallet (modernismen).

Johs. Jørgensen og i forlængelse af ham *Johs. V. Jensen* markerer transformationen af erfaringer af de pjalteproletariserede intellektuelles erfaringer i korporativ retning. *Johs. Jørgensen* gennemlevede tilfulde studentersamfundsradikalismen, en radikal protest der hos *Jørgensen* blev profileret af en seksuel problematik, der knyttede en række af degradationsoplevelserne sammen med længslen efter en seksuel integration i borgerskabet, men kompenserede manglen ved at opgå i *Naturens Moderskød*: „*Naturens Moderskød* er ikke noget tomt Ord – Naturen er en Moder, som ikke, faderligt strængt, revser og formaner, men som, glemmende og alttilgivende, vugger det trætte, det sorgfulde, det

syndige Barn til Hvile ved sit rige, varme Bryst – „min stakkels, stakkels Dreng!““ (Johannes Jørgensen, *Mit Livs Legende*, Kbh. 199, bd. 1, s. 62). Kombinationen af degradation og seksualproblemer fører Johs. Jørgensen over i en katolicisme, der er bestemt af tre hoveddeterminanter: længslen efter en korporativisk ophævelse af klasse modsætningerne ved en tilbagevenden til førkapitalistiske forhold, som bl. a. delvis oplevet i Italien, den ødipale investering madonna-jesus-gud-s trekant og den økonomiske fordel, der var forbundet ved overgangen. Korporativismen fik bl. a. udformning som socialkatolicisme, jvf. *Vor frue af Danmark*, hvor en katolsk-korporativ fabrik oprettes som slutsten på et omvendelsesforløb.

Jørgensens beskrivelser af intellektuel pjalteproletariskhed i højborgerlighedens København videreførtes i Johs. V. Jensens ungdomsromaner, men i modsætning til Jørgensen løses den ikke ved en direkte religiøs korporativisme, men derimod ved en tilslutning til aspekter af borgerskabets og småborgerskabets ideologi i imperialistisk regie. Bl. a. via gennemgangsleddet *Kongens fald* anlægges en *heroisk-imperialistisk* overmenneskemaske, hvor degradationsoplevelserne fra den proletariske og pjalteproletariske storbyeksistens overskrides ved figuren: 'det sunde raceoverlegne menneskedyr i storbyjunglen' som man mest eksplicit kan se i *Hjulet* fra 1904. I en proto-fascistisk begrebsverden skildres hvordan det sunde „dyr“ digteren Lee udrydder skadedyret Cancer, der organiserer arbejderne i Chicago til strejke, og ved denne udryddelseshandling kommer hjulene atter til at rulle, samtidig med at den dekadente kapitalist søn bliver udlagt som morderen og lynchet af „mob'en“, dvs. arbejderne. Det sunde digter-dyr kan gifte sig med kapitalistens datter og således med sin sunde ariske natur formidle mellem kapital og arbejderne. Integrationen i en angelsaksisk imperialisme og en miljøbestemt ambivalens i forholdet til bønderne medfører at den tendentielle bodenproblematik der ansatsvis ligger i skildringen af naturforbundne bønder i *Himmerlandshistorier* og i *Kongens fald* ikke udvikler sig til en blut-og-boden-romantik men derimod til en heroisering af det højborgerligt-imperialistiske samfund.